

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEŞEDDÜD VE TESÂHÜL BAĞLAMINDA
İBN HİBBÂN İLE HÂKİM NÎSÂBÛRÎ
ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Ahmed SEYİD

Danışman

Doç. Dr. İbrahim TOZLU

Erzincan/2021

TEZ BİLDİRİMİ

“Teşeddüd ve Tesâhül Bağlamında İbn Hibbân ile Hâkim Nîsâbûrî Örneği” isimli **"Yüksek Lisans"** tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Ahmed SEYİD

TEŞEDDÜD VE TESÂHÜL BAĞLAMINDA İBN HİBBÂN İLE HÂKİM NÎSÂBÛRÎ ÖRNEĞİ

Ahmed SEYİD

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam
Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Temmuz, 2021

Danışman: Doç. Dr. İbrahim TOZLU

ÖZET

Allah Teâlâ beşerin tabiatını farklı farklı yaratmıştır. Kimi yumuşak kişiliğe sahip iken, kimisinin katı bir tabiatı bulunmaktadır. Bu durum cerh ve ta'dil imamlarının, râvîleri tenkit etme üsluplarına yansımaktadır. Bazı müteşeddîd tenkitçilerin vermiş olduğu hükümde aşırıya kaçarak her ne kadar reddi gerektirmemiş olsa bile, basit hatalardan veya şüphelerden dolayı râvîleri cerh ettiklerini veya rivâyetleri kabul etmediklerini görülmektedir. Aynı şekilde mütesâhil muhaddislerin de rivâyet şartları yerine getirilmemiş râvînin rivâyetini kabul ettiklerine tanık olunmaktadır.

Bu çalışmada mütesâhil olmakla itham edilen iki büyük hadis âlimi İbn Hibbân el-Bustî ile Hâkim Nîsâbûrî'yi karşılaştırmalı ele alınıp, münekkitler tarafından kendilerine yöneltilen eleştiriler değerlendirilerek gerçekten mütesâhil olup olmadıkları ortaya çıkarılmaya ve râvîlerin bu iki âlimin mütesâhil olduğu ile ilgili değerlendirmelerinin münekkitler tarafından muteber bulunup bulunmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Teşeddüd, Tesâhül, Cerh, Ta'dil, İbn Hibbân, Hâkim.

EXAMPLE OF IBN HIBBÂN AND HÂKIM NISABURI IN THE CONTEXT OF TASHADDUD AND TASAHL

Ahmed SEYID

**Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences, Department of
Basic Islamic Sciences**

M. A. Thesis, July, 2021

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. İbrahim TOZLU

ABSTRACT

Allah has created human nature differently. Some have a soft personality, while others have a strict nature. This situation is also reflected in the style of cerh and ta'dil imams in criticizing the narrators. We see that some critics went to extremes in their judgment, even though they did not necessitate rejection, they denounced the narrators or did not accept the narrations due to simple mistakes or doubts. On the other hand, we see that some critics accept the narration of the narrator whose conditions of transmission were not fulfilled.

Here, by comparing the two great hadith scholars, Ibn Hibbân al-Busti and al-Hâkim an-Nîsâbûrî, who are accused of being mutashahil, by evaluating the criticisms directed at them by the critics, it is aimed to find out whether they are really together or not, and that the narrators are responsible for these two scholars. We will try to determine whether their evaluations about the subject are credible by the critics.

Keywords: Tasahul, Tashaddud, Jarh, Ta'dil, Ibn Hibbân, Hâkim.

ÖN SÖZ

Hız. Peygamberin (s.a.s) sünneti Kur'an'ı-Kerim'den sonra İslam'ın ikinci kaynağıdır. Hız. Peygamberin (s.a.s) hadislerini çalışmak ve ona nispet edilen hadisleri incelemek en faziletli ve en şerefli ilmî faaliyetlerden biridir. Zira hadis usulü ilmi ile sahih olan hadisle sahih olmayan birbirinden ayrılmış olur. Bunun sonucunda Rasulullah'ın (s.a.s) sünnetine yalan ve iftira ile dil uzatan insanlar engellenebilir. Rasulullah (s.a.s) “Allah, benden bir hadisi işitip de onu (güzelce) ezberleyip başkasına (eksiksizce) aktaran kimsenin yüzünü ak etsin”¹ hadisi şerifiyle kendisinden aldığımız dini güvenilir bir şekilde aktarılmasını emretmiştir. “Kim bilerek bana yalan isnat ederse cehennemdeki yerini hazırlasın”² hadisi şerifiyle de kendisi hakkında yalan söylenmemesini istemiştir.

Sahabe zamanından beri âlimlerin ortaya koymuş oldukları Cerh-Ta'dil ve Ricâl ilmi vesilesiyle hangi râvîden hadis alıp alınamayacağı, rivayet şartları ve usulleri ortaya konulmak suretiyle insanlık tarihinin görmediği mükemmel bir yöntem meydana getirilmiştir. Bu ilim İslam tarihinin başlangıcında yani ashabı kiram zamanında tasnif edilmiş ancak bugünkü ismiyle isimlendirilmiş değildir. Elbette bu usul, Sahabenin zihinlerinde ve hayatlarında mevcut idi. Esasen bu, bütün ilimlerde aynı şekildedir; İslamî ilim dalları küçük olarak başlar daha sonra büyür ve gelişir. Bu sebeple İslam âlimleri hadis şeriflerin ve râvîlerin tenkidinde tek bir yöntem izlememişlerdir. Gerek ortaya koyulan hadis tenkidi şartları gerekse kaideleri ile ilgili kuralları üzerinde kimi âlimler ittifak etmiş bazıları da ihtilaf etmişlerdir. Bunun neticesinde bazı âlimler hadis tenkidi konusunda müteşeddid kabul edilirken kimisi mütesâhil bulunmuş hatta bir kısmı da mu'tedil/mutavassıt görülmüşlerdir.

Bu çalışmada teşeddüd ve tesâhülün daha iyi anlaşılması için bir araştırma içerisine girerek uygun bir başlık seçilmeye çalışılmıştır. Özellikle hadis imamları arasında bu yönleriyle daha ziyade meşhur olan İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Hâkim

¹ Sicistânî, Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşa's b. İshak b. Beşîr, *Sünen*, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, ts, İlim, 10.

² Buhârî, Ebû Abdullah, Muhammed b. İsmail el-Cu'fî, *Sahih-i Buhârî*, thk: Muhammed Zühayr Nasir, Darü' tavku'n-Necât, 1.bs, 1422, İlim, 38.

Nîsâbûrî (ö. 405/1014) tercih edilmiştir. Tezin adı da “*Teşeddüd ve Tesâhül Bağlamında İbn Hibbân ile Hâkim Nîsâbûrî Örneği*” olarak tespit edilmiştir. Bu çalışma giriş, birinci, ikinci bölüm ile sonuç kısmından oluşmaktadır.

Giriş bölümünde teşeddüd ve tesâhülün ne manaya geldiğini, sahabe asrından başlayıp tabîîn ve tebe-i tabîîn zamanına kadar nasıl ortaya çıktığını beyan edilmiştir. Daha sonra teşeddüd ve tesâhül bakımından tenkitçileri kısımlara ayrılmıştır. Bölüm sonunda teşeddüd ve tesâhülün sebepleriyle beraber çeşitleri açıklanmaya gayret edilmiştir.

Birinci Bölüm’de İbn Hibbân’ın biyografisini kısaca ele alınmıştır. Akabinde sika ravi ile ilgili metodundan bahsedilmiştir. Sonra İbn Hibbân’a göre adaletin manasını incelenmiş, muhaddislerin görüşüyle kıyaslama yapılmıştır. Ardından İbn Hibbân’ın mütesâhil olduğuna dair tenkit edildiği asıl konu meçhul kavramına değinilmiştir. Burada hem meçhulün tarifi zikredilip hem de kendisiyle cumhur arasındaki fark beyan edilmiştir. Daha sonra ulemanın, İbn Hibbân’ın sika ravi metoduyla alakalı bakış açısını incelenmiştir. Bununla beraber kendisini mütesâhil olmakla vasıflayan kişilerin görüşlerini zikredilmiştir. Onun *es-Sikat* adlı eserinden birtakım misalleri özellikle incelenmiştir. İlgili yorumlar tespit edilmiştir. Ondan sonra tadil hususunda gerek İbn Hibbân’ın metodu gerekse kendisinden önceki kişilerin yöntemi arasında mukayese yapmak suretiyle tadil ile ilgili değerlendirmelerinde muvafık olup olmadığı hususunda bilgiler verilmiştir. Bu bölümün sonunda İbn Hibbân’ın cerh ilmindeki metoduyla alakalı *Kitâbü’l-Mecrûhîn* isimli kitabını esas alarak müteşeddid olup olmadığı hususunda örneklerle bir fikir ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise Hâkim Nîsâbûrî’nin biyografisi ve kendisini mütesâhil olmakla tavsif eden ulemanın görüşlerini tespit edilmiştir. Daha sonra *Sahihayn* üzerine yapmış olduğu *el-Müstedrek* isimli eserindeki metoduyla ilgili bilgiler verilmiştir. Çünkü Hâkim’in mütesâhil olmakla nitelendirilme sebebi hadisleri tashih ettiği bu kitaptan kaynaklanmaktadır. Mezkûr eserinde Hâkim’in mütesâhil olduğunu açıkça ortaya çıkan birtakım misaller bulunduğu görülmüş ve bu misaller incelenmiştir. Son olarak hadisleri tashih etmekteki metoduyla ilgili bazı özellikleri

tespit edilmiştir. Her iki bölüm sonunda gerek teşeddüd gerekse tesâhül bakımından İbn Hibbân ve Hâkim Nisâbûrî'nin metodu arasında bir değerlendirme yapmak suretiyle sonuca varılmıştır.

Gerek ilimle iştiğal etmeme gerekse bu yapmış olduğum araştırmayı tamamlamama vesile olan herkese teşekkür etmeyi kendime bir borç bilirim. İlk önce teşekkür edeceğim kişiler; üzerimde en çok emeği bulunan ve benim bu günlere gelmeme vesile olan annem ile babamdır. Ardından tez danışmanım Doç. Dr. İbrahim TOZLU'ya, tezin Türkçe yazımında bana yardımcı olan Bahattin ABAK ile değerli dostum Osman ÇETİN'e çok teşekkür ederim.

Bu çalışmayı tam olarak ikmal ettiğimi iddia edemem. Fakat öyle umuyorum ki mezkûr konu hakkında araştırma yapmak isteyen kişilere bu tez bir nevi anahtar olacaktır.

Ahmed SEYİD

Erzincan, 2021

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
ÖN SÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
TEŞEDDÜD VE TESÂHÜL TANIMI, SEBEPLERİ VE ÇEŞİTLERİ.....	1
A. Teşeddüd, Tesâhül ve İ'tidâl Tanımı.....	2
B. Hadis Tenkidinde Teşeddüd ve Tesâhülün Ortaya Çıkışı	3
C. Sahabe Döneminde Teşeddüd ve Tesâhül	5
1. Az Hadis Rivayetinde Bulunma	5
2. Rivayetin Sıhhatini Tespit Etme.....	12
D. Tâbiîn Döneminde Teşeddüd ve Tesâhül	16
E. Teşeddüd ve Tesâhül Bakımından Hadis Münekkitleri.....	19
F. Teşeddüd Sebepleri	19
1. Dini Muhafaza Etme Hassasiyeti	19
2. Taassup	20
3. Halku'l-Kur'an Meselesi	20
4. Hased, Düşmanlık ve Râvîler Arasındaki Rekabet	20
5. Adalet Anlayışındaki İhtilaf	21
G. Teşeddüd Ve Tesâhül Çeşitleri.....	21

1. Hadis Tahammülünde Teşeddüd ve Tesâhül.....	21
2. Hadis Edâsında Teşeddüd ve Tesâhül	22
3. Kıraat Meclislerinde Teşeddüd ve Tesâhül	22
4. Zayıf Hadis ile Amel Etmede Teşeddüd ve Tesâhül	23
5. Mana ile Rivayet Edilen Hadiste Teşeddüd ve Tesâhül.....	24
6. Hadis İcazetinde Teşeddüd ve Tesâhül	25
BİRİNCİ BÖLÜM.....	26
İBN HİBBÂN'IN TESÂHÜL VE TEŞEDDÜDÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME.....	26
A. İbn Hibbân'ın Kısaca Hayatı	26
1. İsmi ve Nesebi	26
2. Doğumu	27
3. Hakkında Ulemanın Medhiyesi	27
4. Vefatı	28
5. Hocaları	28
6. Öğrencileri.....	28
7. Eserleri.....	29
B. İbn Hibbân'ın Sika Ravî Metodu.....	30
1. Sika Tanımı	30
2. İbn Hibbân'a Göre Sika Râvînin Şartları	31
3. Meçhul Râvî Tanımı.....	34
4. Cehaletin Ortadan Kalkması.....	34
C. İbn Hibbân'a Göre Meçhul Râvî	35
D. İbn Hibbân'ın <i>Es-Sikât</i> 'ındaki Râvîlere Müteahhirunun Bakışı.....	38

E. İbn Hibbân ve Ta'dil.....	44
1. İbn Hibbân'a Göre Adil Râvî	44
2. Mütakaddimûn Âlimlerine Göre Âdil Râvî Tespiti.....	49
F. İbn Hibbân ve Tesâhül.....	56
G. İbn Hibbân Ta'annüt ve İsrâf.....	58
İKİNCİ BÖLÜM	64
HÂKİM NÎSÂBÛRÎ VE TESÂHÛLÜ	64
A. Hâkim Nisâbûrî'nin Hayatı	65
1. İsmi ve Nesebi	65
2. Hocaları	65
3. Öğrencileri.....	66
4. Hâkim Hakkında Âlimlerin Sözleri.....	66
5. Eserleri.....	67
6. Vefatı	67
7. Râfizî veya Şîî Olmakla İtham Edilmesi	67
B. Tesâhülüne Dair Söylenenler.....	69
C. Hâkim ve <i>El-Müstedrek</i> 'teki Üslûbu	72
1. Şeyhayn'ın İhticac Ettiği Râvîler ile Hâkim'in Kastı.....	73
2. Hâkim Nisâbûrî'nin Tesâhülüne Dair Bazı Misaller	75
D. Hâkim Nisâbûrî'nin Mazur Görülmesi.....	82
E. Hâkim Nisâbûrî'nin Hadisleri Tashih Metodu	87
F. Hâkim Nisâbûrî'nin Hadisleri Tashih Değeri	90
SONUÇ	91
KAYNAKÇA	95

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı Geçen Eser
b.	: Bin (Oğlu)
bs.	: Baskı
c.c.	: Cellâ Celâluhu
H.z.	: Hazreti
ö.	: Ölümü
r.a	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.s	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
tas	: Tashih
yy	: yayın yok
ys	: yersiz
bkz	: Bakınız

GİRİŞ

TEŞEDDÜD VE TESÂHÜL TANIMI, SEBEPLERİ VE ÇEŞİTLERİ

Ravîler münekkid vasfını taşıyan ravî ve taşımayan ravî olmak üzere iki kısma ayrılır. Gerek münekkid ravî gerekse ravî tenkidi özelliğiyle tanınmayan bir muhaddis, rivayet konusunda müsterektir. Fakat münekkid ravî sadece rivayet etmekle yetinmez aynı zamanda ravîleri de tenkid eder. Bu bakımdan cerh ve ta'dil âlimleri ravîleri tabakalara ayırmışlardır. Kimi ravî sika, hüccet vasfıyla birlikte anılırken kimisi zayıf, metruk veya benzeri ifadelerle birtakım mertebelere taksim edilir. Dolayısıyla ravîler genel olarak sika, zayıf ve metruk gibi çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Ravî tenkidindeki teşeddüd ve tesâhül, ravînin rivayetinde sözkonusu olur. Sika bir ravî, sika râvîlerden rivayet etmekle biliniyorsa münekkid, o ravîyi ta'dil edip rivayeti kabul eder. Ancak ravî rivayet konusunda meşhur değilse veya râvîlerden rivayet etmek konusunda mütesâhil davranmış ise münekkid o ravî hakkında müteşeddid olur.³

Dolayısıyla bir ravînin müteşeddid veya mütesâhil olduğunu anlamak için, sözkonusu râvînin sika olup olmadığına bakılır ve ona göre hüküm verilir. Bir münekkidin müteşeddid veya mütesâhil olduğunu anlamak için ise ravî hakkındaki adalet ve zabt konusundaki değerlendirmeleri önem kazanır. Çoğunlukla tesâhül; ravînin ta'dil edilip rivayeti kabul edilmesinin neticesinde ortaya çıkmaktadır. Teşeddüd ise ravînin cerhedilip rivayeti kabul edilmemesinin sonucunda belli olur. Bu yüzden hadis ilminde ravînin teşeddüd ve tesâhülü son derece önemlidir. Bir ravî hakkında onun cerh ve ta'diline hüküm verirken ravînin mutlak olarak müteşeddid veya mütesâhil olması değer kazanacaktır. Bu bağlamda aşağıda kısaca teşeddüd, tesâhül ve i'tidâl kavramları incelenecektir:

³ Cevâbî, Muhammed Tâhir, *el-Cerh ve Ta'dil beyne müteşeddidin ve mütesâhilin*, Dâru'l-Arabiyye li'l-kitab, y.y, 1997, s. 406.

A. Teşeddüd, Tesâhül ve İ'tidâl Tanımı

Teşeddüd (التَّشَدُّدُ) Arapça bir kavramdır. Şiddet uygulamak, sert ve katı davranmak, tavizsiz, müsamahasız tavır sergilemekte kuvvetli ve tutucu olmak, bir işi sağlam yapmak manasında kullanılmakta olup kolayca kaçmak müsamahalı davranmak, dikkatsiz ve ihmalkârlık tanımlamalarının zıddı olarak kullanılmaktadır.⁴ Eğer bu kelime yapılan bir işe/fiile dayandırılırsa (تَشَدُّدٌ فِي الْأَمْرِ) bu durumda yapılan veya yapılacak bir işte aşırıya gitmek, hafiflik göstermemek, cimrilik yapmak gibi anlamlar taşır.⁵ Hadis ilminde kelimenin taşıdığı bu manalar dikkate alınırsa muhaddislerin teşeddüd ve tesâhül için kesin ve tek bir tanımda bulunmadıkları görülecektir. Muhaddislerin genel ifadelerine göre teşeddüd “Bir münekkidin hadis kabul şartlarında aşırıya kaçması manasına gelmektedir. Bu, aynı zamanda münekkidin ravîleri cerh ederken katı davranması ve en ufak hatayı bile kabul etmemesi demek olur. Hatta bu tutumuyla kimi münekkidin, cerh edilmemesi gereken ravîleri de cerh edebildiği görülmektedir.”⁶

Tesâhül (التَّسَاهُلُ) Sözlükte kolaylık göstermek, anlayışlı davranmak, dikkatsiz olmak, zorluk çıkarmamak gibi manalara gelmektedir.⁷ Arapça’da (تَسَاهُلُ الشَّيْءِ) denilmişse bunun anlamı; bir mesele veya konu hakkında insanların birbirlerine karşı müsamahakâr davranmaları demek olur.⁸ Muhaddislere göre bir hadis terimi olarak tesâhül; teşeddüdün zıddı manasında kullanılır: “Tesâhül; Hadis usulünde genel kabul gören hadis şartlarının, gerektirdiğinden daha az şartla hadisi kabul etmek manasına

⁴ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, Daru Sâdır, Beyrut, 3.bs, 1414, III, s. 232.

⁵ Mustafa, İbrâhim, *el-Mu‘cemü'l-Vasît*, Daru'd-D‘avet, ts, yy, ys, I, s. 476.

⁶ Cevâbî, *el-Cerh ve Ta'dîl beyne müteşeddîdîn ve mütesâhilîn*, s. 407; el-Humeysî, Abdurrahman b. İbrahim, *Mu‘cemu ‘ulûmi'l-hadîsi'n-Nebevî*, Dâru İbn Hazm, ts, yy, ys, s.74.

⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XI, s. 349.

⁸ Mustafa, İbrâhim, *el-Mu‘cemü'l-Vasît*, I, s. 458.

gelmektedir.”⁹ Nitekim İbnu’s-Salah’a (ö. 643/1245) göre tesâhül; bir rivayetin sahih, zayıf ve münker olup olmamasına göre değişmektedir.¹⁰

İ’tidâl (الْإِعْدَالُ) ise iki şey arasındaki denge manasına gelmektedir. Arapça’da (**جِسْمٌ مُعْتَدِلٌ**) denilmiş ise bunun anlamı iki şey arasındaki kıyaslamayı anlatmaktır. Ve ne uzun ne kısa demek olup uyumlu/dengeli anlamına gelmektedir. Nitekim Arapça’da (**مَاءٌ مُعْتَدِلٌ**) ifadesi suyun ne sıcak ne soğuk, ılıman olduğunu anlatmak için kullanılmıştır. Bu sebeple iki şey arası uyumlu ve dengeli olan her şey Arapça’da “i’tidâl”¹¹ kelimesiyle tanımlanmıştır. Hadis terimi olarak i’tidâl; cerh ve ta’dîl’de teşeddüd ve tesâhüle kaçmadan bu ikisi arasında orta yol izlemek anlamına gelmektedir. Hadisçilere göre mu’tedil kabul edilen pek çok münekkîd; bir râvîde yalan, kendisi hakkında itham, fâhiş bir hata, gaflet, fisk, vehm, sika râvîlere muhalefet, cehalet, bidat, ya da hafızasının kötü olması (sûül-hıfz) hâlinde ilgili ravîyi cerh etmişlerdir. Bu sıfatları taşımayan râvîleri ise tecrîhe tâbi tutup hâli bilinmediği için mestûr râvîleri güvenilir ve emin (sika) görmemişlerdir.¹²

B. Hadis Tenkidinde Teşeddüd ve Tesâhülün Ortaya Çıkışı

Hadis tenkidi sahabe döneminden itibaren ortaya çıkmıştır. Ancak -ileride üzerinde durulacağı gibi- sahabilerin rivayeti tespit etme hususunda farklı tutumları bulunmaktadır. Nitekim kimi sahabe hadis rivayet eden kişiden şahit bulundurma şartı ararken kimisi râvîden yemin etmesini istemekte kimisi de sadece ilim ve rivayet konusunda meşhur olan râvîlerden rivayette bulunmasını yeterli bulmaktadır. Dolayısıyla “Teşeddüd ve tesâhülün; İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren rivayetle beraber ortaya çıktığı ve her ikisinin hadis tenkidıyla birlikte ele alındığı ayrıca

⁹ Cevâbî, *el-Cerh ve Ta’dîl beyne müteşeddîdîn ve mütesâhilîn*, s. 407.

¹⁰ Ebû Amr, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *‘Ulûmü’l-hadîs*, thk: Nurettin İtîr, Daru’l-Fikir, Suriye, 1986, s. 41.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XI, s. 433.

¹² Humeysî, *Mu‘cem-u ‘ulûmi’l-hadîsi’n-Nebevî*, s. 223.

münekkidlerin her tabakasında teşeddüd ve tesâhül den bahsedildiğini görmek mümkündür.”¹³

Mütekaddimûn dönemi âlimlerinin hadis rivayetinde teşeddüd ve tesâhül kelimelerini nasıl kullandıklarına bakıldığında bu kelimelerin İslamın henüz ilk dönemlerinden itibaren var oldukları görülür. Aşağıda hadis âlimlerinin bu konudaki yöntemlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için râvî hakkında teşeddüd ve tesâhül kavramlarını nasıl kullandıklarından kısaca bahsedilecektir.

Öncelikle hadis usulünün ilk eserlerinden Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* adlı kitabında bu konunun “*men şeddede fî zâlike = bu konuda (rivayette) katı olanlar*”¹⁴ başlıklı bir bölümde ele alındığı görülmektedir. Râmhürmüzî kitabının bu bölümünde birçok hadis rivayetini hocalarından duyma (sema) ve ezberleme (hıfz) şartıyla kabul eden müteşeddid râvîlerden bahsetmektedir. Ayrıca Râmhürmüzî kitabında çok fazla hadis rivayet eden râvîler hakkında müteşeddid âlimlere de yer vermektedir. İlgili bilgilere bakıldığında teşeddüdün daha ilk dönemlerden itibaren var olduğunu görmek mümkündür.

Hatib Bağdadi (ö. 463/1071) *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî* adlı kitabının “hadisin mana ile rivayeti” bahsinde Hasan Basri'nin (ö. 110/728) lafızla rivayeti müstehap gördüğünü ancak mana ile rivayete cevaz verdiğini zikretmektedir.¹⁵ Bağdadî, kitabının devamında lafzî rivayet dışında rivayet kabul etmeyen müteşeddid selef âlimlerinin büyüklerinden bir kısmına yer vermiştir. Bağdadi'nin mana ile hadis rivayetinin kabulünde teşeddüd ve tesahülün başka bir örneği görülür. Örneğin Bağdadî; Şube'nin (ö. 160/776) Humeyd et-Tavîl'e (ö. 143/760) gelip rivayette bulunduğu bir hadisi sorduğuna dair aralarındaki diyalogu nakletmekte ve şunları kaydetmektedir: “Şube; Humeyd'e ilgili hadisi duyup duymadığı sorar, o da

¹³ Mehdî, Eymen Mahmud, *el-Cerh ve't-ta'dil beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk*, 1. bs. yy, ys, 2004, s. 39.

¹⁴ Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk: Muhammed 'Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 3. bs. 1404, s. 601.

¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir, Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk: Mahmud Tahrân, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd, ts, II, s. 16.

‘zannederim duydum’ diye cevap verir. Şube bu söz üzerine o hadisi kabul etmez. Şube oradan ayrıлып gittiğinde, Humeyd yanındakilere “ben hadisi Enes’ten duydum ancak Şube bana karşı müteşeddîd davranınca, ona karşı müteşeddîd davranmak da benim hoşuma gitti.”¹⁶ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Bağdâdî teşeddüdün başka bir örneğinin bulunduğunu ifade etmektedir ki o da şudur: Hadisi rivâyet eden kişinin râvîden sema yoluyla aldığını sarîh bir şekilde beyan etmesi gerekmekte aksi halde yani rivayet şeklini açıkça beyan etmediği sürece rivâyeti kabul edilmemektedir. Nitekim yukarıda adı geçen âlimlerden daha sonra gelen İbnu’s-Salâh (ö.643/1245) “*Mukaddime*”sinde hadis rivayeti ve eda şartları hususuna değinerek “Bir kısım râvîler rivayetlerinde ifrata kaçarken bir kısmı da tefrite düşmüştür.”¹⁷ demekle aynı konuya dikkat çekmektedir.

Dolayısıyla hadis âlimlerinin teşeddüd ve tesâhül, bunların bulundukları yerleri ve meşhur olan râvîleri eserlerinde zikrettikleri bilinmektedir. Ancak bu çalışmada âlimlerin teşeddüd ve tesahüldeki yöntemleri ve bulundukları yerleri, ittifak veya ihtilaf ettikleri şartları, ravînin özellikleri ile rivayet etme şartları farklı dönem örnekleriyle zikredilecektir. Böylelikle bir râvî hakkında müteşeddîd veya mütesâhil denilebildiğini hatta rivayetin makbul olup olmadığı ortaya koyulacaktır.

C. Sahabe Döneminde Teşeddüd ve Tesâhül

Aşağıda Sahabe dönemi hadis rivayeti, hadis tenkidindeki teşeddüd ve tesâhül yöntemi, eda esnasında az hadis rivayetinde bulunma ile hadis alırken tespitte bulunmak şeklinde iki kısımda konu incelenecektir.

1. Az Hadis Rivayetinde Bulunma

Sahabenin hadis rivâyet etme durumuna baktığımızda birçoğunun Hz. Peygamberden az hadis rivayetinde bulunduğu görülür. Kimi sahabe az sayıda hadis rivayet etme sebebini açıklarken kimisi açıklamamıştır. Az hadis rivayetinde bulunan sahabelerden birkaçına şöyle örnek verilebilir.

¹⁶ A.g.e. II, s. 46.

¹⁷ İbnu’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-hadîs*, s. 208.

Tâbiundan Şa'bî (ö. 104/722), sahabi Abdullah b. Ömer hakkında şöyle söylemektedir: “Ben İbn Ömer ile bir sene kaldım ve Hz. Peygamberden hadis rivayet ettiğini duymadım.”¹⁸

Tâbiundan Ebû Yezîd Atâ b. es-Sâib b. Yezîd es-Sekafî (ö. 136/753) de şöyle rivayet etmektedir: “Ben Sa'd b. Mâlik'e Medine'den Mekke'ye kadar eşlik ettim ve Hz. Peygamberden bir hadis bile rivayet ettiğini duymadım.”¹⁹ Yine Atâ b. es-Sâib b. Yezîd'den rivâyet edilen başka bir nakilde ise şöyle söylemektedir: “Ben Sa'd b. Ebî Vakkâs (r.a) ile bir sene beraber bulundum; ancak onun Hz. Peygamberden (s.a.s) sadece bir hadis rivayet ettiğini işittim.”²⁰

Çok hadis rivayet etmesiyle tanınan Ebû Hüreyre'nin (r.a) *“İndirdiğimiz apaçık delilleri, bildirdiğimiz dosdoğru yol insanlara Kur'an'da tamamıyla anlattıktan sonra bunu gizleyenlere gelince Allah da onlara lanet eder, lanet edenler de”*²¹ ayeti olmasaydı hiç rivayette bulunmazdım.”²² dediği bilinmektedir.

Hiz. Osman'ın (r.a) fazla hadis rivayette bulunmayı yasakladığına dair rivayetler de vardır. Nitekim Atâ b. es-Sâib b. Yezîd'i Ebû Hüreyre'ye gönderip şunları söylemesini istediği nakledilmiştir: “Emiru'l-Müminin diyor ki ‘Nedir Resullullah’tan bunca hadis rivayeti! Çok hadis rivayet ediyorsun. Ya çok hadis rivayetini bırakırsın ya da seni sürgüne gönderirim!’ Yine Hiz. Osman'ın buna benzer bir emri Atâ b. es-Sâib b. Yezîd'i vasıtasıyla Ka'b'a gönderdiği de kaynaklarda mevcuttur.”²³

Hiz. Aişe'nin Ebû Hüreyre'yi bu konuda tenkit ettiği meşhurdur.²⁴ Avn b. Abdillah (r.a), Abdullah b. Mesud'un (r.a) az hadis rivayette bulunduğunu şöyle ifade etmektedir: “Abdullah b. Mesud'un (r.a) hadis rivayetlerini saydık, sadece elli küsur

¹⁸ Ramhurmuzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 551.

¹⁹ İbn Mâce, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk: Muhammed Fuâd Abdülbakî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, ys, İmân, 3.

²⁰ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 557.

²¹ Bakara, 2/159.

²² Râmhurmuzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 551.

²³ A.g.e, s. 554.

²⁴ A.g.e, s. 555.

hadis idi.”²⁵ Hz. Ömer’in (r.a) “Resulullah’tan az hadis rivayet edin. Bu konuda ben de sizin gibi davranacağım” dediği rivayet edilmektedir.²⁶

Tâbiundan Amr b. Meymun (ö. 74/693), her Perşembe gecesi sahabeden İbn Mesud’u ziyaret ederdi. Ancak onun hadis rivayet ettiğine hiç şahit olmamıştı. Bir gün İbn Mesud’un (r.a) hadis rivayet ettiğini işittiğini ve rivayetten sonra neredeyse onun ağlamak üzere olduğunu, yanlış bir ifadeden kaçınmak için de “buna benzer bir rivayet idi” diyerek Resulullah’a yanlış bir isnattan korktuğunu bize aktarmaktadır.²⁷ İbn Mesud’un (r.a) bu halinin Resulullah’ın hadislerine göstermiş olduğu hassasiyetinden dolayı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde benzer bir rivayetin Enes b. Mâlik’ten (r.a) rivayet edildiğini de görmekteyiz. O, Hz. Peygamber’den hadis rivayet ederken hata yapmaktan korktuğunu şöyle ifade etmektedir: “Ben Resulullah (s.a.s)’ın *‘kim bilerek bana yalan isnat ederse, cehennemdeki yerini hazırlasın’* sözünü işitmemiş olsaydım ve hata yapmaktan korkmasaydım size Resulullah’ın hadislerini rivayet ederdim.”²⁸ Mezkûr hadisten dolayı Zübeyr b. Avvâm (r.a) hadis rivayetinden kaçınmıştır.²⁹ İmran b. Husayn (r.a) da bazı hadis rivayet edenlerin rivayetlerinde sehven hataya düştüklerini ve hata yaptıklarını gördüğünden dolayı az hadis rivayet etmiştir. Bu konuda kendisi şöyle demektedir: “İstesem hiç durmadan iki gün boyunca Resulullah’tan hadis rivayet ederim hatta bir hadisi iki defa bile tekrarlamam. Ancak Resulullah’ın ashabından kimilerinin benim gördüğüm gibi görmeleri, benim duyduğum gibi duymalarına, bunu iyi bir niyetle yapmalarına rağmen yanlış aktarmalarda bulunduklarını gördüğüm için az hadis rivayet ediyorum.”³⁰

Yukarıda zikredilen örnekler sahabenin hıfz ve zabt bakımından aynı seviyede olmadıklarını bize gösterir. Sahabilerden kimileri zabt sahibi olup rivayeti olduğu gibi

²⁵ A.g.e, s. 557.

²⁶ A.g.e, s. 553.

²⁷ İbn Mâce, İmân, 3.

²⁸ Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdірrahmân b. el-Fazl, *es-Sünen*, thk: Hüseyin Selim Esad ed-Dârânî, Dâru’l-Muğnî, Arabistan, 1.bs, 2000, I, s. 305.

²⁹ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, İlim, 4.

³⁰ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk: Şu’ayb Arnaûd, Müessesetü’r-Risale, 1.bs, 2001, ys, XXXIII, s. 122.

naklederken kimisi de hadis konusunda hataya düşebilme endişesi taşımaktadır. Burada unutulmaması gereken şudur: Hadisi naklederken hata yapması muhtemel bulunan sahabilerin hiçbiri Resulullah’a (s.a.s) yalan isnat etmemiştir. Ashabın bunu bilerek yapmadıklarını vurgulamak için İmrân b. Husayn’ın (r.a) özellikle “rivayetlerinde hataya düşüyorlar ancak bunu bilmeden yapıyorlar”³¹ ifadesi sahabilerin bilmeden hataya düştüklerini göstermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir.

Bazı râvîler ezberledikleri hadislerle amel edememe korkusundan ve hadisi yanlış anlama endişelerinden dolayı az hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Zira râvî hadisin zahirine bakarak murat edilmeyen bir mana çıkarabilir. Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) Mahled b. Hüseyin’den rivayetle şöyle demektedir: “Biz çok hadis rivâyet etmekten daha çok edebe muhtacız.”³² Enes b. Malik (ö. 93/712) de iki yeğenine az hadis rivayeti ile ilgili şöyle nasihatte bulunmuştur: “Sizin hadis ilmini öğrenmek istediğinizi görüyorum. Ancak fayda görmek istiyorsanız ve Allah Teâlâ’nın size hadis ilmiyle fayda vermesini istiyorsanız az hadis rivayet edin ve o hadislerin manalarını iyice anlamaya çalışın.”³³ Süfyân b. Hüseyin, İbn Şübrûme’nin (ö. 144/761) kendisine şöyle dediğini rivayet etmektedir: “Az hadis rivayetinde bulunursan fakih olursun.”³⁴ Hasan Basrî (ö. 110/728) ise bu konuda şöyle demektedir: “Tabiatında anlama kabiliyeti olmayan kimseye çok hadis rivayet etmenin bir faydası olmaz.”³⁵ Selef âlimleri, fakih olan muhaddisler ile fakih olmayanları birbirinden ayırmışlardır. Tâbiûnun büyüklerinden Enes b. Sîrîn’in (ö. 120/738) “Kufe’ye geldim. Hadis öğrenmek isteyen 4.000 öğrenci gördüm. Bunların sadece 400’ü fakih oldu”³⁶ ifadesi bu görüşü destekler niteliktedir.

³¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te’vilü muhtelifi’l-hadîs*, el-Mektebû’l-İslâmî, 2.bs, 1999, ys, s. 91.

³² Râmhurmuzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, s. 559.

³³ A.g.e. s.558.

³⁴ A.g.e, s. 558.

³⁵ A.g.e. s. 559.

³⁶ A.g.e. s. 560.

Yukarıda zikredilen nakillerden anlaşılacağı üzere âlimler, kendisiyle amel edilen ve anlaşılan az ilmi, amel edilmeyen ve anlaşılmadan nakledilen ilimden daha hayırlı görmüşlerdir. Hz. Osman'ın (r.a) şehid edilmesinden sonra ortaya çıkan Şîa, Haricîler gibi fırkaların kendi görüşlerini haklı göstermek için rivayetlerde tesâhüle kaçtıklarını gören bazı sahabiler, az hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Nitekim İbn Abbâs'ın (r.a) “Biz Resulullah'tan hadis rivayet ederdik. Çünkü hiç kimseden yalan sâdır olmuyordu. Ancak insanların bu konuda aldırış etmeden rivayette bulunmalarından dolayı hadis rivayetini bıraktık”³⁷ sözü buna örnek gösterilebilir.

Araştırmamız neticesinde zikrettiğimiz sebeplerin yanı sıra sahabilerin az hadis rivayet etmelerinin asıl sebebi Kur'an-ı Kerim'i muhafaza etmek, onun hıfzıyla ilgilenmek ve ondan başka bir şey ile meşgul olmamaktan kaynaklanmaktadır. Zira Kur'an-ı Kerim ile ilgili çalışmalar sahabe neslinde devam etmekte olup fethedilen yerlerde Kur'an-ı Kerim'in öğretimi, hadis rivayetinden çok daha öncelikli durumdadır. Ayrıca Hz. Peygambere (s.a.s) yalan isnat etme ve hadis uydurma tehlikesi de sahabe nesli içinde söz konusu değildir. Bu sebeple diyebiliriz ki az hadis rivayet etmenin temel sebepleri, başka bir şeyi Kur'an-ı Kerim'in önüne geçirmemektir. Bu yüzden sahabe, hadis rivayetinde hataya düşme endişesi taşımaktaydılar.

Hadis rivayeti konusunda müteşeddid kabul edebileceğimiz sahabilerin başında Hz. Ömer (r.a) sayılabilir. Zira onun çok hadis rivayet etmeyi yasakladığı ve çok hadis rivayetinde bulunanlara karşı katı ve sert (şedit) davrandığı bilinmektedir. Hz. Ömer'in (r.a) hadis rivayeti konusunda bu tutumunu *Te'vîlü mühtelifi'l-hadîs* kitabında nakleden İbn Kuteybe (ö. 276/889) şöyle demektedir: “Ömer (r.a) çok hadis rivayet edenlere ve rivayet ettiği hadise şahit getiremeyenlere karşı katı davranır, az rivayette bulunmalarını emrederdi.”³⁸ Kaynaklarımız Hz. Ömer'in (r.a) Kufe'ye bir heyet gönderdiğini ve bu heyete tavsiyede bulunduğunu zikretmektedir. Hz. Ömer (r.a) gönderdiği heyete gittikleri yerdeki insanların kalbinde Kur'an-ı Kerim'in çok şerefli

³⁷ Müslim, Ebu'l-Hüseyn, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk: Muhammed Fuâd Abdulbakî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts, I, s. 12.

³⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s.89.

ve ayrı bir yerde bulunduğunu, dolayısıyla o insanları çok rivayette bulunarak Kur'an-ı Kerim'den alıkoymamalarını tavsiye etmektedir.³⁹ Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071), Hz. Ömer'in (r.a) bu tavsiyesini şöyle açıklamaktadır: “Hz. Ömer bu eylemiyle hak olmayan bir şeyin dine girmesine engel olmak için ihtiyatlı davranmıştır. Zira o insanların hadisin zahirine bakıp ona göre davranmalarından endişe etmektedir. Nitekim bütün hadislerin hükmü, zahirine göre verilmez. Her hadisi işiten o hadisteki muradı anlamayabilir. Bir hadis mücmel olup ancak manası başka bir hadisle tefsir edilmiş olabilir. Hz. Ömer (r.a) de bir hadiste asıl murat edilen mananın dışında bir mana verilmesinden ve zahirine göre davranılması neticesinde yanlış bir hüküm çıkarılmasından dolayı endişelenmiştir.”⁴⁰ Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hadis rivayeti konusunda sahabilere karşı katı (şedid) olması sadece Kur'an-ı Kerim'in muhafazası için değil aynı zamanda Hz. Peygamberin (s.a.s) hadislerini de korumak içindir. O bu davranışıyla sahabe olmayanları hadis rivayeti konusunda daha titiz davranmalarını sağlamak istemiştir. Zira Hz. Peygamberi (s.a.s) gördükleri halde hadis rivayetinde titiz ve seçici davranan sahabileri görenler (Tâbiûn), elbette çok daha dikkatli olmaları gerektiğini anlayacaklardır.”⁴¹

Konuyla ilgili bir başka örnek şöyledir: Hz. Ömer (r.a) sahabilerle istişare edip bir hadis kitabı yazmak istemiş, ancak bu kararından vazgeçmiştir. Bunun sebebini ise önceki kavimlerin birtakım kitaplar yazdığını ve Allah'ın kitabını terk ettiklerini, kendisinin ise Allah'ın kitabına başka bir şeyi karıştırmak istemediğini ifade etmiştir.⁴² Yine Hz. Ömer'e (r.a) bazı sahabilerin hadis yazdıkları haberi geldiğinde, kendisi bu durumdan hoşlanmayarak sahabilere (hadis olarak) yazdıklarını getirmelerini istemiş daha sonra Hz. Ömer (r.a) getirilen sayfeleri yakmıştır. Sahabilere “sizler ehl-i kitabın

³⁹ İbn Mace, *es-Sünen*, I, s. 12.

⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir, Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, thk: Muhammed Sa'id Hatiboğlu, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviye, Ankara, ts, s. 88.

⁴¹ A.g.e., s. 91.

⁴² Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir, Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Takyîdü'l-ilm*, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviye, Beyrut, ts, s. 49; Ebû Zûr'a, Abdurrahmân b. 'Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, thk: Şükrüllah Kocânî, Mecma'ul-lugatil-Arabiye, Şam, ts, s. 543.

yaptığını mı yapmak istiyorsunuz”⁴³ diye tepki göstermiştir. Hz. Ömer’in başta İbn Mesûd (ö. 32/653) ve Ebû’d- Derdâ (ö. 32/652) olmak üzere fazla hadis rivayetinde bulunan sahabileri hapsedmesi bu konudaki teşeddüdünün en bariz örnekleridir. Râmhurmuzî’nin (ö. 360/971) hocası Ebû Abdillâh b. el-Bürrî buradaki hapsedmekten maksadın engellemek olduğunu ve Hz. Ömer (r.a) zamanında hapisane bulunmadığını söylemektedir.⁴⁴

İbn Abdilberr (ö. 463/1071) “*Câmi’u beyâni’l-‘ilm ve fadlihi*” adlı kitabında serdettiğimiz rivayetlerin hepsini zikretmiş ve değerlendirmiştir. İbn Abdilberr’in rivayetlerinden yola çıkarak özetle; Hz. Ömer’in (r.a) Kur’an-ı Kerim’i ezberlememiş ve hadisin kendisini Kur’an-ı Kerim’den alıkoymasından korktuğu kişilere fazla hadis rivayetini yasakladığını söylemek mümkündür. Nitekim -yukarıda ifade edildiği gibi- Hz. Ömer (r.a) kendi sözlerini başkalarına iletmelerini istemektedir. Zira onun fazla hadis rivayetini yasaklamasının asıl sebeplerinden biri de Hz. Peygamber’e yalan isnat edilmesinin önüne geçmektir. Hz. Ömer’in (r.a) yasağı, hadis rivayeti konusunda zabt sahibi olmayan kişiler için geçerlidir. Zira bu kişilerin çok hadis rivayetiyle hataya düşeceklerini bilmektedir. Zabt sahibi kimseler için ise böyle bir yasak söz konusu değildir.⁴⁵

Öte yandan Hz. Peygamberin (s.a.s) “*Benden çokça hadis rivayet etmekten sakının. Kim benden rivayet ederse hakkı ve doğruyu söylesin. Her kim benim ağzımdan bilerek yalan uydurursa Cehennem’deki yerine hazırlansın*”⁴⁶ hadis-i şerifi de zabt sahibi olmayanları menederken, zabt sahibi kimselerin rivayette bulunabileceğini göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamberin (s.a.s) “*Bir ayet de olsa benden duyduklarınızı aktarınız*”⁴⁷, “*Benden bir söz işitip, onu olduğu gibi ezberleyen*

⁴³ A.g.e., s. 52.

⁴⁴ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, s. 553.

⁴⁵ İbn Abdülber, Ebû Ömer, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *Câmi’u beyâni’l-‘ilm ve fadlihi*, thk: Ebu’l-Eşbâl Züheyri, Darü’ ibnil-Cevzî, Arabistan, 1.bs. , 1994, II, s. 1003.

⁴⁶ İbn Mace, *es- Sünen*, İman, 4.

⁴⁷ Buhârî, *Ehadîsul-Enbiya*, 49.

ve tebliğ eden kişinin Allah yüzünü ak etsin. Zira kendisine ulaştırılan öyleleri vardır ki bizzat işitenden daha iyi anlarlar”⁴⁸ mealindeki hadisleri kesin bir yasaklama olmadığını göstermektedir. Burada anlaşılan şudur: Rivayet edenin zabt sahibi olması daha önemlidir. Dolayısıyla Sahabilerin az hadis rivayet etmelerinin temel sebeplerini aşağıdaki şekilde özetlemek mümkün görülebilir:

- Hz. Peygamberin (s.a.s) hadislerine olan hassasiyetleri, rivayette unutkanlık ve hata yapmaktan korkmaları
- Çok rivayette bulunup az amel etme endişelerinin bulunması
- Çok fazla rivayette bulunup hadisin zahiri manasına göre hareket ederken asıl maksadın hilafına davranmış olabilmeye endişeleri
- Hz. Osman’ın (r.a) şehit edilmesinden sonra çıkan fitnelerden dolayı hadis rivayetinden sakınmaları
- Hadis rivayeti ile meşgul olup Kur’an-ı Kerim’i ve hıfzını terketme endişesini taşımaları

2. Rivayetin Sıhhatini Tespit Etme

Sahabiler içinden çıkamadıkları herhangi bir problem ile karşılaştıklarında Hz. Peygambere (s.a.s) başvuruyorlardı. Problem şer’î olsun veya olmasın Hz. Peygamber’e (s.a.s) danışır ve ondan fetva isterlerdi. Hz. Peygamber (s.a.s) ümmetine Kur’an-ı Kerim ve Sünnet olmak üzere iki ana kaynak bırakmıştır. Sahabe içinde fakih olanlar, Hz. Peygamberin (s.a.s) bıraktığı bu kaynak ile fetva vermektedir. Bütün Sahabe Hz. Peygamber (s.a.s) ile her zaman bir arada bulunamadıkları için O’ndan her şeyi dinleyip ezberleyemiyorlardı. Kimisi Hz. Peygamberle (s.a.s) beraber çok daha fazla beraber olabiliyorlarken kimisi çok daha az birlikte kalabiliyorlardı. Dolayısıyla bazı sahabe Hz. Peygamberden (s.a.s) işittiği hadisleri işitmemiş olabiliyorlardı. Hz. Peygamberin (s.a.s) vefatından sonra sahabe hadislere, Resulullah’a ait olmayan bir söz veya uygulama karışır korkusuyla rivayetler konusunda titiz davranmaya başladılar.

⁴⁸ Dârimî, *es-Sünen*, I, 303.

Daha önce de zikredildiği gibi sahabilerin Hz. Peygambere (s.a.s) yalan isnat etmeleri söz konusu değildir ve bu yüzden bazı sahabilerde bilmeden hataya düşme, unutmaya ya da şüphe etme gibi durumların meydana gelebilmesi muhtemeldir. Bununla birlikte sahabilerin hadisteki asıl maksadının dışında başka bir şey anlaması da mümkündür. Zikredilen olası durumlara karşı önlem olarak sahabilerin önde gelenleri, hadis naklinde dikkatli davranmış, hadisın kabulü için sadece Hz. Peygamber (s.a.s) ile bulunmayı yeterli görmemişlerdir.

Bu bakımdan Hz. Peygamberden hadis naklederken sahabilerin hangi yöntemlerle tedbir aldıkları, her râvîye karşı aynı şekilde muamele edip etmedikleri veya meşhur olan râvîler ile rivayetiyle meşhur olmayanlara karşı tavırlarının farklı olup olmadıkları önemli görülmüştür.

Zehebi'nin (ö. 748/1348) zikrettiğine göre Hz. Peygamberden alınan hadislerde ihtiyat ile davranan ilk kişi Hz. Ebu Bekir'dir.⁴⁹ Zira yaşlı bir nine Ebû Bekir'e (r.a) gelip miras hakkında soru sorduğunda o, Allah'ın kitabında ninenin sualine dair bir hükmün bulunmadığını ve Hz. Peygamber'den de bu konuda bir şey duymadığını dolayısıyla yaşlı kadına daha sonra gelmesini, kendisinin bu konuyu soruşturacağını ifade etmiştir. Ebû Bekir (r.a) sahabilere konuyla ilgili soru yönelttiğinde Muğire b. Şu'be (r.a) Hz. Peygamber'in bir yaşlı kadına mirasta altıda bir hisse verdiğini söylemiştir. Hz. Ebû Bekir'in "Bunu işittiğinde seninle beraber yanında kimse var mıydı" sorusuna cevap vermek için Muhammed b. Mesleme (r.a) ayağa kalkıp Muğire'nin söylediklerini tasdik etmiştir. Hz. Ebû Bekir (r.a) bunun üzerine o yaşlı kadına mirasın altı birinin verilmesine hükmetmiştir.⁵⁰

Bu hâdisede Muğire b. Şu'be sahâbi arasında sadık olmakla bilinmesine rağmen Ebu Bekir'in (r.a) ondan şahit istemesi onu itham etmek için değildir. Daha sonra gelen kimselerin Hz. Peygamber'in hadislerine yalan ve yanlış karıştırmamaları için aldığı bir tedbirdir. Nitekim daha sonra gelen Tâbiûn nesli râvîlerin kimileri adalet sahibi

⁴⁹ Zehebî, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Darü'l-Kütübil-İlmiye, Beyrut, 1.bs, 1998, I, s. 9.

⁵⁰ Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk: Muhammed el-Âzamî, Müessesetü Zâyed b. Sultan, Ebûzabî [Abudabi], 1.bs, 2004, Ferâiz, 8.

olmakla tavsif edilirken kimilerinin bu sıfatı taşımadıkları tartışılacaktır. Hz. Ebû Bekir'in bu davranışı cerh ve tadil ilminin temel kurallarından biri kabul edilmiştir.

Öte yandan Hz. Ebû Bekir (r.a) kendisi hadis rivayet ettiğinde de son derece titiz davranırdı. Nitekim Zehebî'den (ö. 748/1348) öğrendiğimize göre Ebû Bekir (r.a) bir adama hadis rivayet etmiş ve o kişinin Ebû Bekir'e (r.a) ilgili rivayet hakkında soru sorması üzerine "Hadis tam olarak sana aktardığım şekildedir. Bilmediğim bir şey hakkında konuşursam hangi yeryüzü beni kabul eder"⁵¹ diye cevap vermiştir. Bu misalde dikkat edileceği gibi Ebû Bekir'in (r.a) hıfzından ve zaptından emin olmadıkça rivayette bulunmadığı, haram veya günah olup olmadığına dair kesin bir bilgi yoksa şüpheli gördüğü uygulamalardan kaçındığı (verâ) anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla bir râvînin rivayetinde zabt ve adalet sahibi olması durumunda şahit getirmesine gerek olmadığını Hz. Ebû Bekir'in (r.a) bu davranışında görebilmekteyiz. Hz. Ebû Bekir'in Muğîre'den şahit istemesine rağmen kendi rivayetine şahit getirmemesini; şahidin, rivayetin bir şartı olmadığı ancak ilgili rivayetin sıhhatini tespit etmede bir yöntem olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Tezin bu kısmında Ebû Bekir (r.a) gibi rivayetin sıhhatini tespit etmek için farklı yöntemler kullanan bazı sahabilerden ayrıca bahsedilecektir.

Rivayet konusunda ihtiyatla davranan sahabilerden biri de Hz. Ömer'dir. İlgili rivayet şöyledir: Ebû Musa Eş'arî bir gün Hz. Ömer'in (r.a) huzuruna girmek için üç defa izin ister. Ancak Hz. Ömer (r.a) cevap vermeyince geri dönmek üzereyken kapıyı açarak "niçin geri döndün" diye sorar. Ebu Musa (r.a): "Ben üç defa izin istedim izin verilmedi ve geri döndüm. Zira ben Resulullah'tan (s.av.) *"Sizden biriniz üç defa izin istediği halde izin verilmezse geri dönsün"* hadisini işittim. Bu rivayeti duyan Hz. Ömer (r.a) "Vallahi bu söylediğine şahit getireceksin" der. Ebû Musa Eş'arî Hz. Ömer'in bu sözü üzerine sahabilerin bulunduğu bir meclise giderek başından geçenleri anlatır. Ebû Sa'îd Hudrî bu haber üzerine ona şahitlik eder.⁵²

⁵¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, s. 9.

⁵² Buharî, *İsti'zân*, 13.

Buhârî'nin (ö. 256/870) tahrir etmiş olduğu yukarıdaki rivayette Hz. Ömer'in (r.a) davranışının Ebû Musa Eş'arî'yi (r.a) itham etmek olmadığını Mâlik'in (ö. 179/795) şu hadisinden öğreniyoruz. Nitekim onun rivayetinde Hz. Ömer (r.a), Ebu Musa Eş'arî'ye şöyle cevap vermektedir: "Ben seni itham etmek için değil, ancak insanlar Resulullah'a (s.a.v) yalan isnat etmekten korksunlar diye bu şekilde yapıyorum."⁵³

Hiz. Ömer'in (r.a) bu sözünden açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki o, insanların Hiz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerini hafife almalarından korkmuş, ayrıca rivayetin sıhhatini tespit etmede sahabilere ve daha sonrakilere (Tâbiûn ve sonrası için) bir metot ortaya koymuştur. Hiz. Ömer, başkalarına karşı hadis rivayeti konusunda hassas davrandığı gibi kendi rivayetlerinde de hassas davranmış, emin olmadığı bir hadisi rivayet etmemiştir. Nitekim Hiz. Ömer'in, Hiz. Peygamberin "*Biz peygamberler miras bırakmayız, bıraktıklarımız sadakadır*"⁵⁴ hadisinde şüpheyne düşünce -Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm gibi- sahabilere sorduğu ve onların hadisin Hiz. Peygamberden işitilmiş olduğunu tasdik ettikleri bilinmektedir. Ancak burada Hiz. Ömer'in (r.a) davranışı -daha önce de zikrettiğimiz gibi- bir rivayet şartı olarak görülmemelidir. Zira kendisi komşusu 'İtbân b. Mâlik (ö. 50/670 ile nöbetleşerek Hiz. Peygamber'den hadis rivayet ettiklerinde İtbân b. Mâlik'ten (r.a) şahit istemediği de bir gerçektir.⁵⁵ Hiç kuşkusuz bu hâdisede Hiz. Ömer'in (r.a) daha sonra gidip başka bir sahabiye sormuş olması muhtemel görülebilir.

Hadislerin intikâlinde şahit istemenin rivayetin şartlarından olmadığına bir diğer misal şudur: Hiz. Ömer (r.a) fethedilen Mecusi beldesine karşı nasıl muamele edeceğini bilemeyince Abdurrahman b. Avf (r.a) Hiz. Peygamber'den (s.a.v) "*Onlara ehl-i kitab muamelesinde bulunun*"⁵⁶ hadisini rivayet etmiş ve şahit istememiştir. Yine Hiz.

⁵³ Muvatta, İsti'zân, 1.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, I, s. 306.

⁵⁵ Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer, *Fethu'l-Bârî*, thk: Muhammed Fuad Abdulkakî, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1379, I, s. 185.

⁵⁶ San'ânî, Ebû Bekir, Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî', *el-Musannef*, thk: Habibür-Rahman el-Âzamî, el-Meclisil-İlmi, Hindistan, ts, VI, s. 68.

Ömer'in (r.a) kendi oğluna "Sa'd b. Ebî Vakkâs sana bir hadis rivayet ederse onu hemen al"⁵⁷ sözü de -sahabe neslinde- şahit getirmenin rivayet şartlarından olmadığının bir başka göstergesidir.

D. Tâbiîn Döneminde Teşeddüd ve Tesâhül

Sahabe döneminde bir hadisin sıhhatini tespit etmek önemliken Tâbiîn nesli, sahabilerin başlatmış olduğu bu gayreti daha ileriye taşımışlar ve rivayetin kabulü ya da reddi konusunda râvi için bazı şartlar koymuşlardır. Ancak hadis alımı ve rivayeti adına konulmuş olan bu şartlar tasnif dönemindeki gibi kaideleştirilmemiş ve tertip edilmemiştir. Tâbiîn dönemindeki cerh ve ta'dîlin ilgili şartlarını, onların bazı râvîler hakkındaki sözlerinden anlamaktayız. Bu sözler vasıtasıyla Tâbiîn neslinin rivayeteki cerh ve ta'dîl yöntemlerini ortaya çıkarmak mümkündür. Mesela 'Ukbe b. Nâfi'nin (ö. 63/683) oğluna şu şekilde nasihatte bulunduğu rivayet edilmiştir: "Yavrucuğum Resulullah'ın hadislerini ancak sika olanlardan al."⁵⁸

Bu ve buna benzer örneklerde görüleceği üzere Tâbiîn, sika olmayan birinden rivayet kabul edilmemesi gerektiği kanaatindedir. İbn Abdülberr'in (ö. 463/1071) naklettiğine göre İmam Şâfiî (ö. 204/820) şöyle demiştir: "İbrahim en-Neha'î (ö. 96/714), Tâvûs (ö. 106/725), İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve tâbiînden başkaları neyi rivayet ettiğini bilmeyen râvîlerden hadis kabul edilmemesi gerektiği görüşündedirler."⁵⁹

Şâfiî'nin bu sözünden anlaşıldığı gibi Tâbiîn nesli, hadis zabtı ve hıfzı yanı sıra hadisin muradı dışında bir anlam yüklenmemesi için hadisin manasının da bilinip anlaşılmasını şart koşturmaktadır.⁶⁰ Burada manasının bilinmesinden maksat kelimelerin dil yönünden bilinmesi kastedilmekte olup fikhî ve derinlemesine anlam değildir. Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) bu şartlara râvinin hadis ilminde maruf olmasını da

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, s. 248.

⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâiretü'l-Ma'ârif el-Usmâniye, Hindistan, Dâru İhyait-Türasil-Arabî, Beyrut, 1.bs. 1952, II, s.29.

⁵⁹ İbn Abdülber, Ebû Ömer, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, Vezâretü'l-evkâfî'l-İslâmiye, Fâs, 1387, I, s.39.

⁶⁰ Cevâbî, *el-Cerh ve Ta'dîl beyne müteşeddîdîn ve mütesâhilîn*, s.88.

ilave etmekte; Ebû Yakub Ferkad es-Sebhî'yi (ö. 131/748) “sâhibu'l-hadis/sika” olarak görmemesinden dolayı ondan rivayette bulunmadığını söylemektedir.⁶¹ Ebû'z-Zinâd (ö. 130/748) ise bu konuda “Medine’de güvenilir olduğu halde hadis ehli olmamalarından dolayı kendilerinden hadis alınmayan yüz râvî gördüm”⁶² demektedir.

Tâbiîn döneminde râviler bir rivayetin sıhhatini tespit etmek için hadisi nakledenlerin yaşantısına bakarlardı. Özellikle râvîler sika birinden rivayet edilen hadis konusunda şüphe ettiklerinde bu hadisin sıhhatini tespit etmek için o sika râvînin kendisine başvururlardı. Hz. Peygamber hayattayken dünyaya gelen yaşı en küçük sahabilerden Mahmud b. Lebîd'in (ö. 91/709) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Yahya b. Hakem beni Yemen’deki Cerş⁶³ şehrine vali olarak atamıştı. Oraya geldiğimde bana Hz. Ali’nin yeğeni ve Habeşistan’da doğan ilk sahâbî Abdullah b. Cafer’in (ö. 80/700) Resulullah’tan şöyle bir hadis rivayetinde bulunduğunu söylediler. Sözü edilen hadis mealen şu şekildedir: *‘Yırtıcı bir hayvanın vadiye inişinden nasıl sakınıyorsanız cüzzam hastalığına yakalanan kimseden de öyle sakının. O bir yerde bulunuyorsa siz başka bir yere gidin.’* Bunun üzerine ben ‘vallahî bunu size Cafer söylediye size yalan söylemez’ dedim. Mahmud b. Lebîd sözüne şöyle devam eder: Cerş şehriden görevimden alındıktan sonra Medine’ye geldim. Orada İbn Cafer ile karşılaştım. Ona ‘Ey Ebû Cafer! Cerş ehlinin senden rivayet ettikleri hadis hakkında düşüncen nedir?’ diye sordum. İlgili hadisi ona aktardım. Bunun üzerine Ebû Cafer: ‘Vallahî ben böyle bir hadis rivayet etmedim yalan söylüyorlar’ dedi. Ardından Hz. Ömer’den rivayet ettiği ve bana söylenen sözün manaca tam tersi olan bir hadis rivayet etti.”⁶⁴

Tâbiîn dönemindeki hadis tenkidi konusunda bir başka örnek ise şöyledir: (Abdurrahman) İbn Ebî'z-Zinâd (ö. 174/790) şöyle demiştir: “Hişâm b. ‘Urve (ö.

⁶¹ Zehebî, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1.bs, 1963, III, s.346.

⁶² İbn Receb, Ebu'l-Ferec, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, 1.bs, 1987, II, s.578.

⁶³ Cerş Yemen’de büyük bir şehirdir. Bkz: el-Hamevî, Ebû Abdillâh, Şihâbüddîn, Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 2.bs, 1995, II, s.126.

⁶⁴ İbn Abdülberr, *et-Temhîd*, I, s.53.

146/763) bana şöyle dedi: Sana sika olan biri hadis rivayetinde bulunursa ve başkası bu hadise muhalif bir şey söylerse ona ‘sana bunu kim rivayet etti’ diye sor. İbn Ebî’z-Zinâd şöyle devam eder: “Bir defasında biri bana rivayet edilmiş bir hadise muhalif bir şey söyledi. Bunun üzerine ben ‘bunu bana babam rivayet etti, peki sana kim rivayet etti’ diye sorduğumda adam sustu kaldı.”⁶⁵

Hadisin sıhhatini tespit etme yöntemlerinden biri de rivayet edilen hadisi, hadis ilminde ehil olanlara arz etmektir. Bu konuda el‘Ameş (ö. 148/765) “İbrahim en-Neha‘î hadis ilminde sarraf gibiydi. Ben bazı kimselerin rivayet ettikleri hadisleri dinler sonra İbrahim en-Neha‘î’ye gider ona arz ederdim” demiştir.⁶⁶

Tâbiîn dönemine ait hadis rivayetine dair bazı edeplerin gözetilmesi gerektiği hakkında malumatların var olduğunu kaynaklarımızda görülmektedir. Bazı âlimlere göre bu edeplere muhalif kimseler cerh edilmeli ve kendilerinden hadis kabul edilmemelidir. Meşhur Tâbiî Katâde (ö. 117/735) hadis rivayeti edebine dair “Resulullah’ın hadisleri ancak abdestli bir halde okunmalıdır”⁶⁷ demektedir. Diğer bir Tâbiî âlim Dırâr b. Mürre’dan (ö. 131/748) da aynı manada bir rivayet mevcuttur. İbn Ebî’z-Zinâd, Saîd b. el-Müseyyib’in (ö. 94/713) hasta halinde iken bu tür edebe dair şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Beni doğrultun oturayım. Uzanmış halde Resulullah’ın hadisini rivayet etmekten hayâ ederim.”⁶⁸

Bazen cerh edilmemesi gerektiği halde teşeddütten dolayı bazı sebeplerin söz konusu olabildiği de olmuştur. Mesela Şu‘be b. Haccâc’a (ö. 160/776) “Niçin filan kimsenin hadisini almadın” diye sorulduğunda “Onu katıra binerken gördüm; dolayısıyla hadisini almadım”⁶⁹ diye cevap vermiştir. Hatîb el-Bağdâdî *Kifâye* adlı eserinde bu konuya dair müstakil bir bölüm açmıştır.⁷⁰

⁶⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s.210.

⁶⁶ İbn Ebi Hatim, *Cerh ve Ta'dil*, II, s.17.

⁶⁷ İbn Abdülber, *Câmi‘u beyâni‘l-‘ilm ve fadlihi*, II, s.1217.

⁶⁸ A.g.e. II, s.1220.

⁶⁹ İbnu’s-Salâh, *‘Ulûmü‘l-hadîs*, s.107.

⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Kifâye fî ‘ilmi‘r-rivâye*, thk: İbrahim Hamdî el-Medenî, el-Mektebetü‘l-İlmiye, Medine-i-Münevvere, ts, s.111.

E. Teşeddüd ve Tesâhül Bakımından Hadis Münekkitleri

Zehebî (ö. 748/1348) cerh ve ta'dîldeki münekkitleri üç gruba ayırmaktadır: “**Birincisi:** Bazı münekkidler cerh konusunda çok katı olup araştırmacı (müdekkik) özelliktedir. Râvîyi iki üç hata ile ta'n eder ve hadisini zayıf görür. Bu gruptaki bir menekkid, râvîyi tevsik ederse onun tevsik ettiği kişiye sarıl ve onun rivayetini hemen kabul et. Ancak bu grup, bir râvîyi cerh ederse o râvînin alanın mütehassısları tarafından cerh edilip edilmediğine bak. Onlar da râvîyi cerh ediyorlarsa artık o zayıf bir râvîdir. Mütehassıslardan birinin râvîyi tevsik etmesi durumunda ise müteşeddid olan münekkidin niçin bu râvîyi cerh ettiğini açıklaması gerekir. **İkincisi:** Birinci grubun tam aksinedir. Ebû İsa et-Tirmizî (ö. 279/893), Ebû Abdillâh el-Hâkim (ö. 405/1014) ve Ebû Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066) gibi âlimler mütesâhildirler. **Üçüncüsü:** Buhârî (ö. 256/870), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Zur'a (ö. 264/877) ve İbn Adî (ö. 365/975) gibi âlimler mutedil ve daha insafî (munsif) kimselerdir.”⁷¹

Zehebî'nin isabetle kaydettiği gibi hadis münekkidleri ravileri farklı şekilde ele almışlardır. Bu tezde teşeddüd, tesâhül ve itidal kavramlarından maksad bir râvînin çoğunlukla bu sıfatlardan biri ile öne çıkması durumudur. Nitekim mutedil bir râvînin; müteşeddid ve mütesâhil olması sözkonusu olabileceği gibi müteşeddid bir râvînin de bazen mutedil ve mütesâhil olabilmesi hatta mütesâhil birinin bazen müteşeddid ve mutedil görülmesi mümkündür.

F. Teşeddüd Sebepleri

1. Dini Muhafaza Etme Hassasiyeti

Daha önce Sahabe ve Tâbiûn döneminde teşeddüd konusu incelenirken her iki neslin çok rivayette bulunma sebebiyle hataya düşme ve aynı sebep ile Kur'an-ı Kerim'den alıkoyulma korkularından dolayı çok rivayette bulunanlar konusunda müteşeddid oldukları ifade edilmişti. Bunun sebebinin Sahabe ve Tâbiûn nesli için dini koruma hassasiyeti içinde bulunmaları olduğuna dikkat çekilmişti.

⁷¹ Zehebî, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî, ed-Dımaşkî, *Zikru men yu'temedü kavlihu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk: Abdulfettah Ebu Gudde, Dârü'l-Beşâir, Beyrut, 1990, s.171-172.

2. Taassup

Ehli hadisin, ehli re'yi tenkit ederek onların rivayetlerini reddetmesi malumdur. Ancak Ehli hadisin, ehli rey tarafından yapılan rivayetleri reddetmeleri müteşeddî davranışları da beraberinde getirmiştir. Örneğin Ebu Bekir b. Ebî Hayseme (ö. 279/893), oğlu Ahmed b. Ebî Hayseme Ebû Muhammed'in hadis rivayeti yazma konusunda izin istediğinde O "Medine ehlinin fakihlerinden Mâlik'in ashabı içinde yer alan Ebû Mus'ab Ahmed b. Ebî Bekr'den (ö. 242/856) alma ama dilediğin başka birinden yazabilirsin" diye cevap vermiştir. Kâdî İyâz (ö. 544/1149) Ebû Hayseme'nin bu sözünü şu şekilde şerh etmektedir: "Ebû Muhammed'in bu şekilde cevap vermesinin sebebi, Ebû Mus'ab'ın ehli reye meyletmesinden dolayıdır. Ebû Hayseme ehli hadistendir. Ebu Mus'ab da sika olup hakkında hayırdan başka bir şey söylenmemiştir."⁷²

3. Halku'l-Kur'an Meselesi

İtikadî ihtilaflar da cerh sebeplerindendir; ancak bu itikadî ihtilaflardan kimisi cerh edilirken (bidat sahibi olup bu bidatları yaymak gibi) kimisi cerh edilmemiştir. Örneğin Halku'l-Kur'an meselesi itikadî bir meseledir. Bazı muhaddisler bu meseleden etkilenmişlerdir. Kimisi Halku'l-Kur'an'a inanırken, kimisi siyasi korkudan bunu kabul etmiş, bazısı da bu konuda susmayı tercih etmişlerdir. Onların farklı görüşlerine binaen râvî hakkında hüküm verilmektedir. Bu duruma Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Yahya b. Maîn (ö. 233/848) hakkında sorulduğundaki şu sözü örnek verilebilir: "Halku'l-Kur'an meselesine itikad eden kimseden hadis almaktan hoşlanmam." Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in bu sözünü şu şekilde açıklamaktadır: "Her cerh eden söz, büyük hadis hafızları için geçerli değildir."⁷³

4. Hased, Düşmanlık ve Râvîler Arasındaki Rekabet

Leknevî "*er-Ref'u ve 'tekmîl*" adlı kitabında, "taassup, düşmanlık, rekabet ve buna benzer durumlarda ortaya çıkan cerh kabul edilmez" demiştir. Nitekim Mâlik'in

⁷² Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk: Abdulkâdir el-Sahrâvî, Matbaatü' Fudâle, Fas, ts, III, s.348.

⁷³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, IV, s.410.

(ö. 179/795) Muhammed b. İshâk (ö. 151/768) hakkındaki “Deccâl’dir” sözü kabul edilmemiştir. Ayrıca Nesâî’nin (ö. 303/915), Ahmed b. Sâlih el-Mısrî’yi (ö. 248/862), Süfyân es-Sevrî’nin (ö. 161/778) Ebû Hanife’yi (ö. 150/767) ta’n etmeleri kabul edilmemiştir.⁷⁴

5. Adalet Anlayışındaki İhtilaf

Bazı münekkitler adalet anlayışında teşeddüd göstermiş ve muteber görülmeyen nedenlerle cerhte bulunmuşlardır. Daha önce buna örnek olarak Şube b. Haccâc’ın (ö. 160/776) bir râvîyi katıra binerken gördüğünden dolayı onu cerh ettiğini zikretmiştik.⁷⁵ Hatîb Bağdâdî de (ö. 463/1071), Şube’nin satranç oynamayı cerh sebebi olarak gördüğünü ancak satranç oynamayı terk eden kimseden ise hadis alınabileceğini kabul ettiğini haber vermektedir.⁷⁶

Aşağıda teşeddüd ve tesâhül ile ilgili çeşitlerden bahsedilecektir.

G. Teşeddüd Ve Tesâhül Çeşitleri

1. Hadis Tahammülünde Teşeddüd ve Tesâhül

Hadis rivayeti şartlarını kendisinde tam olarak bulundurmayan kimseden hadis tahammülünde bulunmak tesâhüldür. Örneğin Sûü’l-hıfz bir kimseden rivayette bulunmak buna örnek olarak verilebilir. Yahyâ el-Kattân’ın (ö. 198/813), Ma’mer’in (ö. 153/770) bilinmeyen bir kimseden rivayette bulunması durumunda ondan hadis alınmaması gerektiğini söylemiştir. Zira Ma’mer, hadisi kimden aldığına dikkat etmemekle tanınmaktadır.⁷⁷

Hadis rivayetinde muhaddislerin koymuş oldukları şartlardan daha fazlasını talep etmek suretiyle hadis tahammülünde bulunmak ise teşeddüd kabul edilir. Hadis talebinde çok sayıda rihlet yapma şartını ileri sürmek buna örnek verilebilir. Lafzî nakilde bulunmayan kimseden hadis almamak ise bir diğer teşeddüd misalidir. Zira

⁷⁴ Leknevî, Ebû’l-Hasenât, Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhâlîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *er-Ref’u ve’t-tekmîl fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetü’l-Matbûât el-İslâmiye, yy, 1407, s.409.

⁷⁵ İbnu’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, s.107.

⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi’l-ilmî’r-rivâye*, s.111.

⁷⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, s.418.

Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814) bu konuda “Bir kimsenin Kur’an ayeti ezberlemek ya da bir adamın ismini bilmek gibi bir hadisi iyice öğrenmeden rivayet etmesi haramdır”⁷⁸ şeklinde hüküm verdiği bilinmektedir.

2. Hadis Edâsında Teşeddüd ve Tesâhül

Tahdîs esnasında asıl olan râvînin güçlü bir hafızaya sahip olması veya sika râvîlere sunulmuş sahih bir kitaptan rivayette bulunmasıdır. Ancak râvî bu şartları haiz olmayıp rivayette bulunursa hadis edasında mütesâhil kabul edilir. Rivayette bulunan kitap sahih olduğu halde, kişinin görme yetisini kaybetmesi veya kitaplarının kaybolması gibi durumlar tesâhüle sebebiyet verebilir. Nitekim Yezîd b. Hârûn el-Vâsîfî (ö. 206/821) sika olduğu halde gözlerini kaybettiğinde câriyesi tarafından hadislerin okunmasını talep etmiş ancak muhaddisler bunu bir kusur (ayb) kabul etmişlerdir. İbn Hacer (ö. 852/1449), Yezid b. Hârûn’un cariyesine itimad ederek hadis rivayeti hakkında ayıplanmasının sebebinin, hadis konusunda ilmi olmayan birisinden bunu talep etmesi olduğunu söylemekte ve mütekaddimûn âlimlerinin tesâhüle kaçmamak için en küçük bir şeyden dahi kaçındıklarının bilindiğini ifade etmektedir.⁷⁹ Yine Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071), Abdullah b. Lehî‘a’nın (ö. 174/790) kötü bir hafızaya sahip olması ve kitaplarının yanması üzerine kendisine getirilen her kitaptan hadis alıp rivayette bulunması sebebiyle onun hadislerinin münker olduğunu zikretmektedir.⁸⁰

3. Kıraat Meclislerinde Teşeddüd ve Tesâhül

Hadis tahammülünde ve edâsındaki tesâhülün nedenlerinden bir diğeri tahdis esnasında öğrencinin ya da hocanın ilgisini dağıtan bir şeyin meydana gelmesidir. Hocanın veya öğrencinin kıraat esnasında yazı yazmak ile uğraşması, hocanın kendisine okunandan gafil olmasına, dinleyeninin de dikkat etmemesine sebep olabilir. Bu gibi durumlarda tanınmış sika hadis âlimlerinden Ahmed b. İshâk es-Sıbgî (ö. 342/954) “حَدَّثْتُ” ve “أَخْبَرْتُ” sigalarını kullanmayı men etmiş, “حَضَرْتُ” sigasına ise cevaz

⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*, s.167.

⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I, s.453.

⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye*, s.152.

vermiştir.⁸¹ Muhaddis Musa b. Harun el-Hammâl'in (ö. 291/903) zikredilen durumlara cevaz verdiği nakledilmiştir. Ebû Hatim er-Râzî'den (ö. 277/890) rivayet edildiğine göre o kendisine kıraat edildiği esnada başka bir şey yazmak ile meşgul olmuştur. İbnu's- Salâh (ö. 643/1245) onun bu durumunu dikkate alarak şöyle demiştir: “Yapılan kıraati anlamaya engel oluyorsa sema esnasında hadis yazmak doğru değildir. Ancak anlamaya mâni olmuyorsa sahih olur.”⁸²

Kıraat meclislerinde tesâhül örneklerinden biri de kıraat esnasında uyuyakalmaktır. Nitekim Osman b. Ebî Şeybe (ö. 239/853), Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) hadisini bundan dolayı terketmiştir.⁸³ Ancak hadis kıraati meclislerindeki bir hadiste görülen şüpheden dolayı râvînin birçok hadisinin terk edilmesi ise teşeddüde girer. Ali b. Hüseyin b. Şakîk er-Mervezî'nin (ö. 215/830) sema esnasında merkebin anırmasından dolayı bir kitabın tamamından rivayet etmeyi terk etmesi buna örnek verilebilir.⁸⁴

4. Zayıf Hadis ile Amel Etmede Teşeddüd ve Tesâhül

Âlimler akaid ve ahkâm dışında zayıf hadisle amel etme konusunda ihtilaf etmişlerdir. Tirmizî ve Müslim gibi bazı âlimler zayıf hadisle amel etmeyi mutlak olarak kabul etmezler. İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), Müslim'in bu konudaki görüşünü ortaya koymak için şöyle demiştir: “Müslim'in kitabının mukaddimesinde vermiş olduğu bilgilerden anlaşılıyor ki ahkâm hadislerinin kendisinden rivayet edilenden başkasından tergîb ve terhîb hadislerinin rivayet edilmemesi gerekir.”⁸⁵ Ebû Bekir b. el-‘Arabî'ye (ö. 543/1148) göre “Mutlak olarak ne fezâilü'l-a‘mâl, ne de

⁸¹ Ensârî, Ebû Yahyâ, Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî, *Fethu'l-Bâkî bi-şerhi Elfiyyeti'l-İrâkî*, thk: Mahir el-Fahıl, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.bs, 2002, I, s. 379.

⁸² İbnu's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s.145.

⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, s.151.

⁸⁴ Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb, Dâiretü'l-Me'ârif en-Nizâmiyye*, Hindistan, 1.bs, 1326, VII, s. 299.

⁸⁵ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, I, s. 372.

başka bir şeyde zayıf hadis ile amel etmek caiz değildir.”⁸⁶ Allâme Leknevî de (ö. 1304/1887) şöyle demiştir: “İster ahkâm, ister kıssalar, isterse terğib-terhib veya buna benzer şeyler için olsun farketmez zayıf hadis konusunda tesâhülde bulunmak haramdır.”⁸⁷ Bununla birlikte kimi âlimler terğib-terhib ve fezâilü’l-a‘mâl gibi akaid ve ahkâm dışında kalan konularda zayıf hadisle amel edilmesine cevaz vermişlerdir. Ancak İbn Hacer (ö. 852/1449) zayıf hadisle amel etmeyi şu üç şarta bağlamıştır:

1. Hadisin aşırı zayıf olmaması,
2. Şerî bir dayanağı olması,
3. Zayıf hadisle amel edilirken Resûl-i Ekrem’in söylemediği bir şeyi ona isnat etmiş olmaması ve o rivayetin sünnet olarak kabul edilmemesi

İbn Abdüsselam (ö. 660/1262) ve İbn Dakîkul‘îd (ö. 702/1302) zayıf hadisle amel edilebileceğini savunurken⁸⁸; bazı âlimler zayıf hadisin ilgili babda tek kalması ve o hadise aykırı başka bir şeyin olmaması ile aşırı zayıf olmaması gibi şartlara bağlı kalmasını şart görmüşler ancak bu suretle amel edilebileceğini savunmuşlardır. Öte yandan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile Ebû Davud’dan (ö. 275/889) rivayet edildiğine göre aşırı zayıf olan hadisle amel edilmemesi konusunda görüş birliği bulunmaktadır.⁸⁹

5. Mana ile Rivayet Edilen Hadiste Teşeddüd ve Tesâhül

Hadis münekkidlerinden kimisi hadisi lafız olarak nakledilmediği takdirde teşeddüd gösterip kabul etmemiş kimisi mana ile rivayete cevaz vermiştir. Nevevî (ö.

⁸⁶ Süyûtî, Ebü’l-Fazl, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hudayrî, *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk: Ebû Kuteybe Nazar b. Muhammed el-Faryâbî, Dâru Taybe, yy, ts, I, s. 351.

⁸⁷ Leknevî, Ebü’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *el-Âsârü’l-merfû‘a fi’l-ahbâri’l-mevzû‘a*, thk: Besyûnî Zağlul, Mektebetü’ş-Şarki’l-Cedîd, Bağdad, ts, s.21.

⁸⁸ Sehâvî, Ebu’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Kavlü’l-bedi‘ fi’s-salâti ‘ale’l-Habîbi’s-şefî‘*, Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, yy, ts, s.255.

⁸⁹ Sehâvî, Ebü’l-Hayr, Şemsüddîn, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *Fethu’l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-‘Irâkî*, thk: Ali Hüseyin Ali, Mektebetü’s-Sünne, Mısır, 1.bs, 2003, I, s.110; ‘Asîm, Abdulazîz Abdurrahman b. Muhammed, *Tahkîku’l ‘Amel bi’l-Hadîsi’z-Zayif*, el-Cami‘atü’l-İslâmiyye, Medine-i Münevvere, 1405, s.34.

676/1277) bu konuya açıklık getirmiş ve şöyle demiştir: “Şayet râvî, hadis lafızlarının ifade ettiği manalar konusunda âlim değil ise mutlak olarak mana ile rivayette bulunması caiz olmaz. Hadisi lafzı ile rivayet etmeli ki hadise bir zarar gelmesin. Ancak lafızlardan kastedilen manaları bilen biri ise mana ile rivayette bulunması caiz olur.”⁹⁰

6. Hadis İcazetinde Teşeddüd ve Tesâhül

Günümüzde kendilerinde muttasıl sened ile hadis icazeti bulunan az sayıda âlim öğrencilerine dirayet ile değil de rivayet yoluyla hadis nakletmeleri için icazet vermektedir. Ancak bir öğrencinin hadis lafızlarının delaletlerini bilmemesi, o öğrencinin hocasının bütün derslerine iştirak etmemesi -ki bazı hocalar meclislerinde bir defa da olsa icazet vermektedir- gibi durumlar tesâhüle sebep olmaktadır. Bu ise hadis ilminin değerine zarar vermektedir. Buna mukabil bazı hocalar öğrenciden hadisi mana ve lafzının ezberlemesini talep etmekte ve bu şartları yerine getirmeyenlere icazet vermemektedir. Bu da teşeddüde sebebiyet vermekte ve bu ilmin yayılmasına engel teşkil etmektedir. Doğrusu itidal yolunu tercih etmektir.

Tezin bu kısmında hadis ilminde teşeddüd-tesâhül ve bunların çeşitleri örnekleriyle tanıtılmıştır. Bu konuda Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı’nda Ahmet Yasin Dinçer’e ait güzel ve teferruatlı bir yüksek lisans tezi hazırlanmış⁹¹ ayrıca Doç. Dr. Veysel Özdemir tarafından bir makale⁹² yazılmıştır. Her ikisinden de istifade edilmiştir.

⁹⁰ Nevevî, Ebû Zekeriyâ, Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *et-Takrîb ve’t-teysîr li-ma’rifeti süneni’l-beşîri’n-nezîr*, thk: Muhammed Osman el-Hîşt, Dârü’l-Kitabî’l-Arabî, Beyrut, 1.bs, 1985, s.74.

⁹¹ Dinçer, Ahmet Yasin, “*Hadis İlminde Teşeddüd ve Tesâhül (Cerh-Ta’dîl ve Hadislerin Tahammül ile Edâsında)*”, Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mutlu Gül), Basılmamış Yüksek Lisans tezi, 132 Sayfa, 2018.

⁹² Özdemir, Veysel, “*Cerh-Ta’dîl İlminde Müteşeddît ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar*”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, cilt: XII, sayı: 24, s. 129-175.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HİBBÂN'IN TESÂHÜL VE TEŞEDDÜDÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Çalışmanın birinci ve ikinci bölümünde mütesâhil olmakla itham edilen iki büyük hadis âlimi İbn Hibbân el-Bustî (ö. 354/965) ile Hâkim Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) ele alınıp münekkitler tarafından kendilerine yöneltilen eleştiriler değerlendirilecektir. Onların gerçekten mütesâhil olup olmadıkları ortaya çıkarılmaya ve râvîlerin her iki âlimin mütesâhil olduğu ile ilgili değerlendirmelerinin münekkitler tarafından muteber görülüp görülmediği tespit edilmeye çalışılacaktır.

İbn Hibbân'ın cerh ve ta'dil yöntemi bazı münekkidler tarafından bazen ravîyi sika olarak değerlendirirken (tevsik) tesâhüle kaçtığı bazen de cerhte teşeddüd gösterdiği için eleştirilmiştir. Konunun araştırmaya ihtiyaç duyulduğu düşünülerek İbn Hibbân'ın cerh ve ta'dildeki yöntemi kendi eserleri ve sözlerinden yola çıkılarak ayrıca münekkidlerin bu konudaki eleştirilerine bakılarak bu kısımda değerlendirilip ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

A. İbn Hibbân'ın Kısaca Hayatı

1. İsmi ve Nesebi

Adı Hafız Ebû Hatim Muhammed b. Râvî b. Ahmed b. Râvî et-Temîmî ed-Dârimî el-Büstî'dir. İbn Hibbân diye meşhurdur.⁹³ Ebû Abdillâh ve Ebû Şeyh diye de bilinir.⁹⁴ Hicrî iki yüz yetmiş yılı civarında doğmuştur. Temîmî nisbesi, meşhur Temîm Kabilesine nispetle verilmiştir. Nesebi Araplar'ın iki ana kolundan biri olan ve mensuplarına "Adnânîler" adı verilen büyük bir kabiledir ki Adnân'ın soyu, Hz.

⁹³ Zehebî, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn, Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 3.bs, yy, 1985, XII, s.183.

⁹⁴ Hâcî Halife, Mustafa b. Abdillâh Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn 'an esami'l-kutub ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdâd, 1941, I, s.437.

İbrâhim ile oğlu İsmâil'e kadar uzanır.⁹⁵ Bustî (البُستِيّ) ise Bust şehrine nisbetle verilmiştir. Bust şehri Sicistan, Herât ve Gazne arasında bulunan Kâbil'e bağlı bir bölgede yer alır. Yeşilliği, nehirleri ve bahçeleri ile güzel bir yer olarak tanınmaktadır.⁹⁶

2. Doğumu

Tabakat kitapları İbn Hibbân'ın doğum tarihi ile ilgili bilgi vermemekte sadece Zehebî, hicri 270 yılı civarında dünyaya geldiğini⁹⁷ ve yine hicrî 300 senesinin başında ilim yolunda adından bahsedildiğini kaydetmektedir.⁹⁸ Bu sebeple İbn Hibbân'ın ilk ilim yolculukları, eğitimine dair bilgiler ile gençliği hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır.

İbn Hibbân kendi bölgesinde ilim aldıktan sonra tahsiline devam etmek için birçok beldeye yolculuk yapmıştır. İbnu's-Salah'ın "Bir hadis talebesi evvela kendi bölgesindeki hadis âlimlerinden ilim almaya başlamalı, daha sonra diğer beldelere gitmelidir."⁹⁹ dediği gibi bu usûl o dönem âlimlerinin edeplerindendi. Zehebî, İbn Hibbân'nın gittiği yerleri kitabında zikretmiştir.¹⁰⁰

3. Hakkında Ulemanın Medhiyesi

Talebesi olan Hâkim Nisâbü'rî, İbn Hibbân'ın fakîh, lûgat âlimi, muhaddis, vaiz olduğunu, hicri 334 yılında Nisabur'a geldiğini ve daha sonra Nisâbü'rî'den çıkıp kendi vatanı olan Sicistân'a hicri 340 yılında döndüğünü söylemektedir. Ebu Sa'd el-İdrîsi, İbn Hibbân'ın bir fakîh, muhaddis olduğunu tıp, astronomi ve birçok ilimde mahir kabul edildiğini zikretmektedir. Ebu Bekir el-Hatib de İbn Hibbân hakkında şöyle

⁹⁵ Sem'ânî, Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, thk: Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî el-Yemânî, Meclisü' Dairetü'l-ma'ârif el-Usmaniyye, Haydarâbâd, 1.bs, 1962, III, s.77.

⁹⁶ Hamevî, Şihâbüddîn, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *M'ucemü'l-Büldân*, Darü Sâdır, Beyrut, 2.bs, 1995, I, s.414.

⁹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s.183.

⁹⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, III, s.506.

⁹⁹ İbnu's-Salâh, *Ulumü'l-Hadîs*, s.246.

¹⁰⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s.93.

demektedir: “İbn Hibbân sika, anlayışı çok kuvvetli ve ahlakı güzel bir âlim idi. Zehebî; İbn Hibbân’ın *el-Envâ*’ adlı kitabında yaklaşık 2.000 hocadan ders aldığını zikrettikten sonra “İşte fıkıh, arap dili, çokça kitap tasnifi ve üstün özellikler ancak böyle bir gayret neticesinde ortaya çıkmıştır.”¹⁰¹ sözleriyle onu medhü senâ etmiştir.

4. Vefatı

Çoğu kaynak İbn Hibbân’ın hicri 354 yılında Şevval ayına sekiz gün kala Cuma günü Bust şehrinde vefat ettiğini zikrederken kimi kaynaklar Semerkand’da vefat ettiğini ve evinin yanına defnedildiğini kaydetmektedir.¹⁰²

5. Hocaları

İbn Hibbân’ın hocalarından en meşhur olanlarından bir kısmı şunlardır: el-Hüseyn b. İdrîs b. Mübârek el-Harevî (ö. 301/913), Muhammed b. İshak b. İbrâhîm en-Nisâbûrî es-Serrâc (ö. 313/925), Muhammed b. İshak b. Huzeyme (ö. 311/923), Ömer b. Muhammed b. Buceyr (ö. 311/923), Ahmed b. Yahya b. Zuheyr et-Tusterî (ö.310/922), Ebû Halîfe el-Fadl el-Cumahî el-Basrî (ö. 305/917) ve diğerleri...¹⁰³

6. Öğrencileri

En meşhur öğrencileri arasında Ebû Abdillâh b. Mende (ö. 395/1005), Hâkim Nisâbûrî (ö. 405/1014), Mensûr b. Abdillâh el-Hâlidî, Ebû Mu’âz Abdurrahman b. Muhammed es-Sicistânî (ö. 426/1034), *el-Envâ* adlı eserinin râvîsi Ebûl-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zevzenî (ö. 451/1060), Muhammed b. Ahmed en-Nevkâtî ile çok sayıda öğrencisinin bulunduğu zikredilmiştir.¹⁰⁴

¹⁰¹ A.g.e. s. 94

¹⁰² A.g.e. s. 93

¹⁰³ A.g.e. s. 93

¹⁰⁴ A.g.e. s. 94.

7. Eserleri

İbn Hibbân'ın çalışmalarını üç başlık altında şu şekilde toplamak mümkündür:

I. Matbû' Eserleri

1) *Kitabu's-Sikât*: Müellif bu çalışmasında sahabe döneminden kendi asrına kadar olan râvîleri zikretmektedir. En önemli özelliği meçhul ve mestûr olan râvîleri tanıtmada hususunda alanının en meşhur kaynağı olmasıdır.

2) *Kitabu'l-Mecrûhîn minel-Muhaddisîn ved-Du'afa vel-Metrûkîn*. Kitabın isminde de anlaşıldığı üzere metruk ve zayıf olan râvîlerin cerh edilmesi ile alakalı olan bir kitaptır.

3) *Kitabu Meşâhîri E'lâmil-Emsâr*: Oldukça muhtasar olup meşhur ulemanın yaşadığı bölgelerden bahsetmektedir. Kitabın üslubu tabakat şeklinde tertib edilmiştir. İlk önce Sahabe sonra Tabiîn daha sonra Tebei-Tâbiîn nesli âlimler zikredilerek müellifin dönemine değin devam etmektedir.

4) *Ravzatü'l-'Ukalâ ve Nüzhetü'l-Fudalâ*: Güzel ahlak hakkındadır. Ahlâkî konular âyet ve hadislerle, şiir ve hikmetli sözlerle anlatılmaktadır.

5) *Sahihu İbn Hibbân*: Asıl ismi *el-Müsnedü's-Sahih ale't-Tekâsîmi ve'l-Envâ' min gayri subûti kat'in fî senedihâ vela subûti cerhin fî naklihâ* olan eser, kısaca "*Sahihu İbn Hibbân*" diye meşhurdur. İbn Balabân (ö. 739/1339) bu kitabı fıkıh bablarına göre tertip edip "*el-İhsân fî Takrîbi Sahihi İbn Hibbân*" şeklinde diye isimlendirmiştir. *Sahih*; İbn Hibbân'ın asıl olarak tertip ettiği gibi değil de İbn Balabân'ın yaptığı bu tertip üzerine bize ulaşmıştır.

6) *Ma'rîfetü's-Sahâbe*: *es-Sikât* adlı eserin sahâbe tabakasıdır. 1068 sahabinin biyografisi bulunmaktadır.

II. Matbu' Olmayan Eserleri

1) *Tefsirü'l-Kur'an*.

2) *Hadisü'l-Akrân*

3) *el-A'zama*

4) *Muhtasar fî Ulûmi'l-Hudûd*

III. Mefkud Olan Eserleri

- 1) *el-Ebvâbü 'l-Müteferrika*
- 2) *Kitabü Etbâi 't-Tâbiîn*
- 3) *Âdâbü 'r-Rihle*
- 4) *Kitabü Esâmî men yu 'rafû bil-künâ*
- 5) *Kitabü 't-Târih*

Bir kısmı buraya alınan İbn Hibbân'ın daha pek çok eserini Zehebî zikretmektedir.¹⁰⁵ Prof. Dr. Mehmet Ali Sönmez *İbn Hibbân ve Cerh Ta'dîl Metodu* adlı çalışmasında bu kitapları teracim kitaplarında olduğu gibi tertip üzere ele almakta ve yaklaşık olarak elli kitaba ulaşmaktadır.¹⁰⁶

B. İbn Hibbân'ın Sika Ravî Metodu

Münekkit âlimlere göre bir râvîyi güvenilir kılmak (tevsik) veya zayıf olup olmadığını tespit etmek (taz'îf) cerh ta'dîl ilminde son derece önemli kabul edilmiştir. İbnu's-Salâh'a (ö. 643/1245) göre “Hadis râvîlerinde zayıf ve sika râvîleri bilmek usulü-hadis ilminin en muazzam nevilerindendir; çünkü bu nevi, hadisi şerifin sıhhatini ve zayıflığını bilmeye götüren bir basamaktır.”¹⁰⁷

Tezin bu kısmında asıl konu İbn Hibbân'a göre ravinin güvenilirliği yani sika olup olmadığının tespiti ve bunu anlamaya yönelik hususlardır. Bu nedenle ilgili konuda onun metoduna geçmeden evvel “sika” tarifi ile muhaddislerin neyi kast ettiği aşağıda ele alınacaktır.

1. Sika Tanımı

Sözlükte الثقة lafzı (وثق يثق به وثافة وثقة) fiilin masdarıdır ve “güvendi” manasına gelmektedir.¹⁰⁸ Dil âlimi İbn Faris'e (ö. 395/1004) göre “Sika kelimesi düğüm ve

¹⁰⁵ Geniş bilgi için bkz: Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 95.

¹⁰⁶ Geniş bilgi için bkz: Sönmez, Mehmet Ali, *İbn Hibbân ve Cerh Ta'dîl Metodu*, Tashih: Enbiya Yıldırım, Bayrak Matbaası, İstanbul, ts, s.9-19.

¹⁰⁷ İbnu's-Salah, *Ulümü 'l-Hadîs*, s.387.

¹⁰⁸ İbn Manzur, *Lisânü 'l-Arab*, XIII, s.371.

sağlam manalarına gelir.”¹⁰⁹ Curcânî (ö. 816/1413) ise “Sika; işlerinde ve sözlerinde kendisine itimad edilen kimsedir.”¹¹⁰ şeklinde tarif etmiştir.

Bir hadis terimi olarak Zehebî (ö. 748/1348) mezkûr kavramı “Sika, çoğu kişinin tevsîk ettiği ve taz’îf etmediği râvîdir.”¹¹¹ “Sika ravî; zabt ve itkanla diğerlerinden ayırt edilir.”¹¹² İbn Hacer’e (ö. 852/1449) göre “Mu’addel kişi münekkitlerin ta’dîl ettiği yani tevsik ettikleri râvîdir. Onlar sadece adâlet ve zabt sıfatı kendisinde bulunan kişiyi tevsik etmişlerdir.”¹¹³ Hadis ve Fıkıh âlimlerinin çoğu (cumhur), râvinin rivayetiyle ihticac etme hususunda, adalet ve zabtının şart koşulmasında ittifak etmişlerdir.

2. İbn Hibbân’a Göre Sika Râvînin Şartları

İbn Hibbân, râvîyi tevsik etme hususunda mütesâhil olmakla tenkit edilmiştir. Bu kısımda İbn Hibbân’ın râvîyi sika kabul etme metodu ile ona göre sika râvînin şartları el alınacak, kendisine muhalefet eden münekkit imamların râvîyi tevsik etmekte ne gibi farklar bulunduğu ortaya koyulacak ve aradaki farklar tespit edilecektir. Bu bakımdan tezin hedefine varmak için en münasip olan, İbn Hibbân’ın *es-Sikat* isimli kitabının mukaddimesindeki kelimasına müracaat etmektir.

İbn Hibbân ilk önce bu kitabında sahabe döneminden kendi dönemine kadar olan râvîlerin tercemesini ele alacağını beyan etmekte, daha sonra bu çalışmasında asıl yönteminin “kendisiyle ihticac edilmesi caiz olan sika râvîleri ele almak”¹¹⁴ olduğunu bizzat ifade etmektedir. Şu hâlde İbn Hibbân, burada "التوثيق" lafzını kullanmakla aslında

¹⁰⁹ İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyye el-Kazvînî er-Râzî, *Mu’cemu Mekâyisü’l-Luğa*, thk: Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru’l-Fikr, 1979, VI, s.85.

¹¹⁰ Cürçânî, Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî ez-Zeyn, *et-Târîfât*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Lübnan, 1.bs, 1403/1983, s.72.

¹¹¹ Zehebî, Şemsüddin, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-Mûkiza fî İlmi Mustalahı’l-hadis*, thk: Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, Halep, 2.bs, 1412, s.78.

¹¹² A.g.e., s. 67.

¹¹³ San’ânî, Muhammed b. İsmail b. Salâh b. Muhammed el-Hasenî, *Tevzîhü’l-Efkâr li Me’ânî Tenkîhü’l-Enzâr*, Salâh b. Muhammed b. ‘Uveyza, Darü’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1.bs, 1997, I, s.16.

¹¹⁴ İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, Dairetü’l-Maarifi’l-Usmaniyye, Haydaâbâd, Hindistan, 1.bs, 1973, I, s.11.

bu kitabında zikretmiş olduğu her bir râvînin sika olduğuna işaret etmek istemekte ve daha sonra “*Bu kitapta zikretmiş olduğum râvîler beş hasletten berî olurlar ise rivâyetiyle ihticac edilmesi caiz olan sadûk râvîlerdir*”¹¹⁵ diyerek bazı şartlar öne sürmektedir. Bilindiği gibi cerh ve ta’dîl imamlarına göre “صدوق” lafzı, “ثقة” lafzından daha düşük seviyede bir kullanımdır. İbn Hibbân’ın mezkûr kitabına baktığımızda bir yerde zikretmiş olduğu râvîleri sika olmakla tavsif ederken diğer bir yerde sadûk olmakla nitelemektedir. Buna mukabil bu râvîlerin rivayetlerinin beş hasletten berî olma şartını öne sürmektedir. Bu beş şarta riayet ederek İbn Hibbân’ın keliminden anlaşılan râvîlerinden kimisini sika kimisinin ise sadûk olduğudur. Ancak bu, genel bir kullanım değildir. Çünkü bazı râvîlerin, bu hasletlerden berî olmamakla beraber mezkûr eserde zikredildiği görülmektedir. O zaman, her bir râvînin başlı başına incelenmesi gerekir ki daha sonra râvînin sika olup olmadığı hususunda hüküm vermek mümkün olabilsin.

İbn Hibbân’ın kitabına bakıldığında anlaşılan şudur: Evvel emirde İbn Hibbân’ın sadece bütün sika râvîleri cem etmeyi murad ettiğini ancak daha sonra öne sürdüğü bu şartlara uymadığını görmekteyiz. Nitekim kitabında zikretmiş olduğu râvîlerin her biri İbn Hibbân’ın kendisine göre de sika değildir. Şu hâlde İbn Hibbân ileri sürdüğü beş şart ile neyi kast etmektedir? İbn Hibbân bu şartları şu şekilde ifade etmektedir: “Bu kitabımda zikretmiş olduğum râvîlerden birinin rivâyeti münker olması o rivâyetin şu beş hasletten birine girdiğini ifade etmektedir:

- 1) İsmi zikrettiğim râvînin rivâyetindeki isnadında bulunan hocasının, rivâyetiyle ihticac edilmeyen zayıf râvî olması
- 2) Kendisinden rivâyeti alan râvînin, haberiyle ihticac edilmesi caiz olmayacak derecede vâhî olması
- 3) Hüccet olmayan mürsel haber olması
- 4) Bir benzeriyle ihticac olmayan münkatı’ haber olması

¹¹⁵ A.g.e. s. 12.

5) İsnatta rivâyeti sema' edip etmediğini beyan etmeyen müdellis bir râvînin bulunması”¹¹⁶

Hadis tenkitçilerinin geneline bakıldığında İbn Hibbân'ın herhangi bir râvîyi sırf kitabında zikretmiş olması, şartlarına müracaat etmeksizin o râvînin İbn Hibbân'a göre sika olduğunu öne sürebildikleri görülmektedir. Bundan dolayı İbn Hibbân, hakkında cerh ve ta'dîl olmayan meçhul râvîleri tevsik ettiğine dair mütesâhil olmakla itham edilmiştir. İbn Hibbân'ın zikretmiş olduğu râvîye ve rivâyetine hüküm vermeden önce öne sürdüğü şartlara müracaat edilmesi gerekir. Mesela İbn Hibbân; Râşit b. Keysân'dan (ö. 121/739) bahsederken “Kendisinden rivâyet aldığı ve başkasına rivâyet ettiği râvîler sika olursa “مُسْتَقِيمُ الْحَدِيثِ” olur.”¹¹⁷ demiştir. İbn Hibbân'ın bu ifadesinden bizim anladığımız “Râşit b. Keysân bu şartla beraber sika olabilir yoksa sırf *es-Sikat* kitabında zikredilmiş olması onun İbn Hibbân'a göre sika olduğunu göstermez” demektir. Onun için İbn Hibbân'ın *es-Sikat*'ındaki râvîleri bir araştırmadan geçirip, kimlerin kendisinden rivâyet ettiğine bakılması durumunda, ancak o râvînin sika olup olmadığına hüküm verilebilir.

Bir râvî kendisinden rivâyet ettiği kişi zayıf olması durumunda kendisine zarar vermez. Bizim bahsettiğimiz müşkül durum ise, hakkında cerh ve t'adîl bulunmayan râvîdir ki ondan rivâyet eden kişinin sika olup olmadığına bakılması icap eder. Eğer râvî sadece sikalardan rivâyet ediyorsa, bu durumda o meçhûl râvînin cehaletinin giderildiğini mi yoksa zayıf kalmaya devam ettiğini mi anlamış oluruz? Meçhûl râvîler hakkında hadis usulündeki bir kaide şöyledir: “Meçhul râvîden sika olan bir râvî veya sika olsun olmasın iki râvînin rivâyet etmesi durumunda kendisinden cehaletlik vasfı kalkmış olur.”¹¹⁸ Bu sebeple İbn Hibban'ın “Mechul Râvî” tanımını tespit etmek elzemdir. Aşağıda İbn Hibbân'a göre meçhul râvî ile meçhul râvîyi tevsik etme kaidesi tespit edilecek ve bu hususta cumhura muhalefet edip etmediği araştırılacaktır.

¹¹⁶ A.g.e., I, s.12.

¹¹⁷ A.g.e., VI, s. 303.

¹¹⁸ Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, s. 371.

3. Meçhul Râvî Tanımı

İbn Hacer (ö. 852/1449) şöyle demiştir: “Mechul râvî el-Mechul diye mutlak olarak zikredilirse bununla, ismi bilinen ama kendisinden sadece bir kişinin rivâyet ettiği ve hâlinin bilinmediği kişi kastedilir.”¹¹⁹ Bu tanıma göre meçhul râvî; hakkında cerh ve ta’dîl olmayıp hâlî bilinmeyen kişi olmaktadır. Ancak onun bu tarifindeki “kendisinden sadece bir kişinin rivâyet etmesi” sözü genel bir kullanım değildir. Çünkü meçhul râvî; kendisinden sadece sika kişilerden rivâyet eden bir râvî nakilde bulunursa bu rivâyet, o kişiden cehaleti kaldırır.

Tezin ilerleyen kısımlarında bu mesele meçhulün kısımlarında incelemeye alınacak ancak burada şu temel ilke vermekle iktifa edilecektir: “Mechul iki kısma ayrılır: Birincisi ‘Mechulu’l-ayn’ olup hakkında cerh ve ta’dîl bulunmayan ancak kendisinden sadece tek bir kişinin rivâyet etmiş olduğu râvîdir. Diğeri ‘Mechul’l-hâl’ dir. Bu ise hakkında cerh ve ta’dîl olmayıp adâleti zahiren ve batinen bilinmeyen râvîdir.”¹²⁰

4. Cehaletin Ortadan Kalkması

İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) ve İbn Hacer bu meseleyi tafsilatlı olarak ele almıştır. Kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: “Meçhul olan râvîden sadece bir kişi rivâyette bulunduğu vakitte bu râvînin sadece sika râvîlerden rivâyet edip etmediğine bakılır. Eğer böyle olursa râvînin, hem Mechulu’l-ayn hem de Mechul’l-hâl’i birlikte kalkmış olur. Ama mezkûr râvî sika râvîlerinin önde gelenlerinden (kibârü’s-sikat) biri olursa sadece Mechulu’l-ayn özelliği ortadan kalkar.”¹²¹

İbn Receb el-Hanbelî’nin naklettiğine göre “Yahya b. Ma’în’e (ö. 233/848) bir kişinin ne zaman maruf olacağı sorulunca İbn Sîrîn (ö. 110/729), Şa’bî (ö. 104/722) ve benzeri ilim ehlinden biri rivâyette bulunursa o râvî meçhul değildir.” demiştir. Öte

¹¹⁹ Süyûtî, Celâluddin, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tuhfetü’l-Ebrâr bi’nüketi’l-Ezkâr li’n-Nevevî*, thk: Muhyiddin Müstü, Mektebetü Dâr’it-Türâs, Medineyi münevvere, 1.bs, 1987, s.103.

¹²⁰ Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevzîhi Nühbeti’il-Fiker fî Mustalahi Ehli’l-Eser*, thk: Abdullah b. Zayfullah er-Ruhaylî, Matbaatü’ Sefîr, Riyad, 1.bs, 1422, s.277.

¹²¹ İbn Receb, *Şerhu’İleli’t-Tirmizî*, I, s. 376-377; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I, s. 4-5.

yandan Ali b. Medîni (ö. 234/849) meçhul râvîden cehaletin kalkabilmesi için iki veya daha fazla kişinin rivâyette bulunmasının şart koşulması kanaatindedir. Bu hususta müteahhirûn âlimleri de ona tâbî olmuşlardır.¹²² Her ne kadar Ali b. Medîni'nin görüşü kabul görmüş ise de mezkûr râvîden sadece sika olan bir râvînin rivâyette bulunması da aynı şekilde ondaki cehaleti kaldırdığı ifade edilmektedir.¹²³ Netice itibarıyla gerek İbn Receb gerekse İbn Hacer'in ifadelerinden bizde oluşan kanaat şu şekildedir:

1. Meçhul râvîden rivâyette bulunan kişi, sadece sikalardan rivâyette bulunuyorsa o râvînin cehaleti her iki durumda (Mechulu'l-ayn/ Mechul'l-hâl) ortadan kalkar.

2. Meçhul râvîden rivâyette bulunan kişi, kibârı sikattan ise sadece Mechul'l-hâl'i ortadan kalkar.

3. Meçhul râvîden rivâyette bulunanlar, iki veya daha fazla kişi olursa Mechulu'l-ayn özelliği ortadan kalkar.

C. İbn Hibbân'a Göre Meçhul Râvî

İbn Hibbân meçhul râvî hakkında özel bir tarif yapmamıştır. Ancak onun meçhul râvîler ile alakalı zikrettiği ibarelerinden meçhul râvî ile neyi kastettiğini anlayabilmek mümkündür. Aşağıda bu husu bir misalle açıklanacaktır:

İbn Hibbân, Sa'id b. Ziyâd b. Kâid ed-Dârî'nin biyografisinde, babası ve dedesinden alınan rivâyeti zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Bu rivâyetteki sıkıntının (yani cehaletin) kendisinde mi, babasında mı, yoksa dedesinde mi olduğunu bilmiyorum. Çünkü babasından ve dedesinden sadece Sa'id ed-Dârî rivâyette bulunmaktadır. Bir râvî kendisinden sika bir kişi rivâyette bulunmadığı vakitte o râvî meçhuldür. Kendisiyle ihticac edilmesi caiz değildir. Çünkü zayıf râvînin rivâyeti âdil olmayan kişiyi, cehaletten adalete çıkarmaz. Bu durumda zayıf râvînin rivâyet edip

¹²² İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, I, s. 378.

¹²³ Mukaddemî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu't-Târîh ve Esmâi'l-Muhaddisîn ve Künâhüm*, thk: Muhammed İbrahim el-Lehîdân, Dâru'l-Kitâb ve's-Sünne, 1994, yy, s.200.

etmemesi ile aynı hükmü taşır.”¹²⁴ İbn Hibbân’ın bu ifadesinden meçhul râvînin, kendisinden sadece zayıf râvînin rivâyet ettiği kişi olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde İbn Hibbân; ‘Âizu’llah el-Mücâşî’nin tercemesinde şöyle demektedir: “Az olmakla beraber hadisi münkerdir; ancak rivâyetleri incelenmek suretiyle ta’dîl edilebilir. Şayet hem münker rivâyetleri bulunup hem de bazı haberlerde sika râvîlere muvafakat edecek olursa rivâyeti makbuldür; kendisi de âdil olmuş olur. Çünkü bir kimsede asıl olan hakkında cerh olduğu açık bir şekilde beyan edilinceye kadar âdil olmasıdır. Fakat hakkında cerh zâhir olunca ancak o zaman cerh edilebilir; bu hüküm meşhurdur. Kendilerinden sadece zayıf râvîlerin rivâyet ettiği meçhul râvîler her halukârda metrûk râvîlerdir.”¹²⁵

Râvî Ebû Zeyd’i ele alırken İbn Hibbân şöyle demektedir: “Ebû Zeyd, İbn Mes’ûd’dan mutaba’atı olmayan hadis rivâyet etmektedir. Ancak ne kendisi biliniyor ne babası ne de beldesi. Bu vasfı taşıyan kişiden sadece bir hadis rivâyet ettiği zaman kitaba, sünnete, icmaa, kıyasa ve rey’e muhalefet etmiş olmaktadır. Bu sebeple böylesi bir râvînin rivâyetinden kaçınmak gerekir. Zira rivayetiyle ihticaç edilmez.”¹²⁶

Yezîd b. Zeyd’den bahsederken ise İbn Hibbân şöyle demektedir: “Havle bnt. Sâmit’ten (r.a) rivâyeti olan ve Ebû İshak es-Sebî’nin (ö. 127/745) de kendisinden rivâyet ettiği şeyhtir. Hakkında cerh ve ta’dîl olup olmadığını bilmiyorum. Fakat rivâyetinin az olması ile beraber mutaba’atı olmayan münker rivâyetlere sahiptir. Bana göre teferrüt ettiği rivâyetiyle ihticaç edilmemesi gerekir. Çünkü Allah Teâla, âdil olduğu bilinmeyen kişiden dininin alınmasına dair hiçbir kulunu mükellef kılmamıştır.”¹²⁷

İbn Hibbân’ın buradaki ifadesinden anlaşılan; hakkında cerh ve ta’dîl olmayan kişinin mutaba’atı olmadığı sürece rivâyetiyle ihticaç edilmemesidir. Bu râvînin

¹²⁴İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine’l-Muhaddisîn ve’d-Du’afâ ve’l-Metrûkîn*, thk: Mahmud İbrahim Zâyid, Dâru’l-Va’y, Halep, 1.bs, 1396, I, s.328.

¹²⁵ A.g.e., II, s.192-193.

¹²⁶ A.g.e., III, s.158.

¹²⁷ A.g.e., III, s.103.

meçhul olmasından kasıt meçhulü'l-hâl özelliğine sahip bulunmasıdır. Nitekim İbn Hibbân meçhul râvîye nasıl muamele edildiğini şu şekilde aktarmaktadır: “Hakkında cerh ve ta’dîli bilinmeyen meçhul râvî, zayıf kişiden münker bir rivâyette bulunduğu vakitte, araştırma yapmaksızın ikisinden biri hakkında cerh hükmü verilemez. Bu rivâyetin, münker rivâyetlerden uzak olup sebt râvîlere muvafık olan sikalardan da rivâyeti bulununcaya kadar olduğu gibi terk edilmesi daha yerinde olacaktır. Zira bu kişi âdil olmamış olup zayıf kişiden rivâyet ettiği münker hadisine de zayıf hükmü verilmiştir. İşte bize göre meçhulün hükmü bu şekildedir.”¹²⁸

İbn Hibbân’dan yapılan bu nakillerden anlaşıldığına göre meçhul râvîler bazı kısımlara ayrılmaktadır:

1. Kendisi, babası ve beldesi bilinmeyen râvî meçhuldur.
2. Adaletle meşhur olmayıp, münker hadis rivâyet etmekle maruf olan kişi meçhuldur.
3. Sadece zayıflardan rivâyette bulunan, velev ki birçok rivâyeti olsa dahi o râvî meçhuldur.
4. Hakkında cerh ve ta’dîl olmayan râvî meçhulü'l-hâldir; münker hadisleri çok olmayıp kendisine mutaba’at olduğu sürece hadisi kabul edilir.

Netice itibarıyla İbn Hibbân’ın; meçhul râvînin rivâyetine itibar etmeyip delil almadığını görmekteyiz. Fakat o, meçhulün kavramında cumhura muhalif davranarak cumhurun yapmış olduğu meçhulün tarifine ek bir madde daha getirmiştir. O da şudur: “Mechul; kendisinden rivâyet ederken zayıfların teferrüt ettiği veya sadece zayıflardan rivâyet eden kişidir. Fakat kendisinden sadece sika bir râvî rivâyet edecek olursa o kişi meçhulü'l-ayn değildir.”¹²⁹

¹²⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, s.95.

¹²⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, s.96.

D. İbn Hibbân'ın *Es-Sikât*'ındaki Râvîlere Müteahhirunun Bakışı

Tabakat kitapları incelendiğinde İbn Hibbân'dan sonra gelen kimi muteahhirun âlimlerinin bir râvîyi zikrettiklerinde herhangi bir açıklamaya yer vermeden İbn Hibbân'ın bu râvîyi sika kabul ettiğini söylediklerini görülebilmektedir. Ancak bu âlimlerin, İbn Hibbân'ın mezkûr râvîyi kitabında zikretmiş olmasına bakarak bu kanaate ulaşmış olmaları muhtemeldir. Zira muteahhirun âlimlerden kimisi, İbn Hibbân'ın kitabında meçhul bir râvî gördüklerinde ona muhalefet etmektedirler. Kanaatimize göre muteahhirunun İbn Hibbân'a karşı bu tutumu, müellifin kitabının başında “sadece sika râvîleri zikredeceğim” ifadesinden kaynaklanmaktadır. İncelediğimiz kadarıyla bir râvînin İbn Hibbân'ın kitabında zikredilmesine bakarak o râvîyi tevsik etmek İbn Hibbân'ın da kabul etmeyeceği bir tutumdur. Çünkü İbn Hibbân'ın yöntemine bakılmadan onun hakkında yapılan eleştiriler aslında bu muhaddise karşı yapılmış büyük bir haksızlık olacaktır. İbn Hibbân'ın kitabının başında “sadece sika râvîleri zikredeceğim” ifadesine râvîleri tevsik etmedeki yöntemine bakarak ele aldığımızda sadece sika râvîlerden rivayette bulunduğu bilinen ve münker rivayette bulunmayan kimsenin tevsik ve ta'dil edildiğini görmekteyiz. Kaldı ki İbn Hibbân'ın meçhul ve ta'dil anlayışı cumhurdan daha farklıdır. Aşağıda İbn Hibbân'ın *es-Sikat* adlı kitabında zikrettiği râvîlere karşı nasıl tutum sergilediği örneklerle anlatılacaktır:

İbnu'l-Mülakkin (ö. 804/1401) “*el-Bedru'l-munîr*” adlı kitabında Zeyneb binti Ka'b b. 'Ucre'nin hayatını ele alırken “İbn Hibbân onu tevsik etmiştir” ifadesine yer vermektedir.¹³⁰ Ancak İbnu'l-Mülakkin'in; İbn Hibbân'ın *es-Sikât* kitabında onu zikretmesini yeterli görerek Zeyneb'i sika olarak kabul etmesi doğru değildir. Aynı şekilde İbnu'l-Mülakkin, Bekr b. Bekkâr'ın hayatını ele alırken Ebû Âsım en-Nebîl'in (ö. 212/828) ve İbn Hibbân'ın kendisini tevsik ettiğini zikretmiş ayrıca İbn Hibbân'ın bu râvî hakkındaki “bazen hata yapıyor” ifadesine de yer vermekle yetinmiştir.¹³¹

¹³⁰ İbnu'l-Mülakkin, Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali, *el-Bedru'l-munîr fî Tahrîci'l-Ahâdis ve'l-Âsâr el-Vaki'ati ti'ş-Şerhi'l-Kebîr*, thk: Yasir b. Kemâl, Dâru'l-Hicre, Rıyad, 1.bs, 2004, VIII, s.249.

¹³¹ İbnu'l-Mülakkin, *el-Bedru'l-munîr*, IX, s.548.

Hanefî muhaddis Zeylâ'î'nin (ö. 762/1360) “*Nasbü'r-râye*” adlı eserini incelediğimizde İbn Hibbân'ın kitabında geçen bazı râvîleri tevsik ettiğini görmekteyiz. Zeylâ'î burada bir râvînin isminin *es-Sikât*'te geçmesine itimat ederek söylemektedir. Örneğin Zeylâ'î; Abdurrahman b. el-Hâris'in¹³² ve Sâ'id b. el-Muğîre'nin¹³³ hayatlarını ele alırken İbn Hibbân'ın onları tevsik ettiğini söylemekle iktifa etmektedir. Zeylâ'î'nin kitabının birçok yerinde bulunan bu tür ifadeleri, İbn Hibbân'ın kitabında zikrettiği her râvîyi tevsik ettiği düşüncesinde olduğunu göstermektedir.

Bir başka örnek Şemseddin Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Ali el-Hasenî'nin (ö. 765/1364) “*el-İkmâl*” adlı kitabından verebiliriz. Ebû'l-Mehâsin bazen “İbn Hibbân *es-Sikât*'ta onu zikretmiştir”, “İbn Hibbân onu tevsik etmiştir” bazen de “İbn Hibbân *es-Sikât*'ta zikretmiş ama meçhuldür” gibi ifadelere yer vermektedir. Ancak İbn Hibbân'ın kitabına baktığımızda *el-İkmâl*'de zikredildiği gibi, söz konusu râvîler hakkında İbn Hibbân'ın ifadelerinin bulunduğunu biz göremedik. Örneğin Şemseddin Ebû'l-Mehâsin kitabında el-Hâris b. Muâviye el-Kindî'nin hayatını ele alırken “İbn Hibbân onu tevsik etmiştir”¹³⁴ demektedir. İbn Hibbân'ın kitabına müracaat ettiğimizde ise bu râvî hakkında herhangi bir hükmün verilmediğini sadece isminin mevcut olduğunu görmekteyiz.¹³⁵ Aynı şekilde o *el-İkmâl*'de İbn Hibbân'ın el-Hakem b. Abdülmuttalib'i tevsik ettiği söylenmekte¹³⁶ ancak İbn Hibbân bu râvînin sadece ismini vermekle iktifâ etmektedir.¹³⁷

¹³² Zeylâ'î, Cemâluddîn, Ebû Muhammed, Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, *Nasbü'r-râye li Ehâdîsi'l-Hidâye*, thk: Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-reyyân, Beyrut, 1.bs, 1997, I, s.221.

¹³³ A.g.e. , I, s. 262.

¹³⁴ Hüseyinî, Şemseddîn, Ebu'l-Mehâsin, Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Hamze, *el-İkmâl fî zikri men lehü rivâyetün fî müsnedi'l-imâm Ahmen mine'r-ricâl siva me zükire fî tehzîbi'l-kemâl*, thk: Abdu'l-Mu'tî Emîn Kal'aci, Câmi'atu'd-dirâsâtî'l-islamiyye, Pakistan, ts, s.78.

¹³⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, s.135.

¹³⁶ Ebu'l-Mehâsin, *el-İkmâl*, s.102.

¹³⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, s.185.

Ebu'l-Mehâsin'in *el-İkmâl*'inde İbn Hibbân'ın tevsik ettiğini söylediği on bir râvîyi araştırdık ancak onun bu râvîler hakkında hiçbir beyanatta bulunmadığını tespit ettik. Onun zikretmiş olduğu râvîlerin çoğu herhangi bir tevsik lafzı getirmeksizin "İbn Hibbân bunu *es-Sikât*'ında zikretti" şeklindedir. Fakat burada daha fazla dikkatimizi çeken şey şudur: Ebu'l-Mehâsin bazı râvîler hakkında "İbn Hibbân bunu sikatında zikretti hâlbuki bu râvî meçhuldur" demektedir. Ancak İbn Hibbân'ın *es-Sikat*'ında bu râvîleri araştırdıktan bizde oluşan kanaat kendisinden sadece bir râvînin rivâyette bulunduğu kişiye "İbn Hibbân bunu sikatında zikretti; hâlbuki bu râvî meçhuldur" hatta bu râvîden birçok kişi rivâyette bulunuyorsa "İbn Hibbân bunu *es-Sikat*'ında zikretti" veya "İbn Hibbân bunu tevsik etti" şeklindedir. Ebu'l-Mehâsin'in bu ifadelerinden anlaşılan şudur: Bir râvîden sadece bir kişinin rivâyette bulunması, her ne kadar İbn Hibbân'ın *es-Sikat*'ında zikredilmiş olsa da bu durum râvîdeki cehaleti kaldırmaz. Bu durum örneklerle aşağıda izah edilecektir.

Örnek Râvî 1: Ahneş es-Sedûsî: Kendisinden Ebû 'Ubeyde Abdumumin b. 'Ubeydillah es-Sedûsî rivâyette bulunmuştur. Kendisinden sadece bu râvî rivâyette bulunduğundan dolayı Ebu'l-Mehâsin bu râvînin meçhul olduğuna itibar etmiştir.¹³⁸ Halbuki "Abdumumin es-Sedûsî sika bir şeyhtir. Yahya b. Ma'in onu tevsik etmiştir. Ebû Hâtim ise kendisinde bir beis yoktur demiştir."¹³⁹ İbn Hibbân'ın kaidesine göre kendisinden hadis alan râvî, sika olduğu takdirde o râvî meçhul olmaz aksine kendisini tevsik etmiştir.

Örnek Râvî 2: Cehm b. Ebil-Cehm: Ebu'l-Mehâsin *el-İkmâl*'de bu râvî hakkında şöyle demektedir: "Kendisinden el-Velîd b. Abdillâh, İbn İshak ve Abdullah el-Ömerî rivâyette bulunmuşlardır. İbn Hibbân *es-Sikat*'ında ona yer vermiş ancak bu râvî meçhuldur."¹⁴⁰ "Bu râvî muhaddislere göre de meçhuldür; ama İbn Hibbân bunu *es-Sikat*'ında zikretmiştir."¹⁴¹ Çünkü ona göre bir râvî cerh edilmeyip kendisinden de

¹³⁸ Ebu'l-Mehâsin, *el-İkmâl*, s.18.

¹³⁹ Mizzî, Yusuf b. Adirrahman b. Yusuf el-Kelbî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1980, XVIII, s.445.

¹⁴⁰ Ebu'l-Mehâsin, *el-İkmâl*, s.71.

¹⁴¹ İbn Hibbân, *es-Sikat*, IV, s.113.

zayıf bir râvî rivâyette bulunmuyorsa o râvî meçhul değildir. Bu râvînin cehaleti sadece Mechulu'l-hâl olması itibariyledir. Zira hakkında ceh ve ta'dîl'e dair hiçbir şey bilinmemektedir. Ayrıca Ebu'l-Mehâsin'in kendisinden birçok râvînin rivâyette bulunduğu râvî hakkında sadece "İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir" demesine dair şu örneği de verebiliriz: "Usâme b. Selman en-Neha'î; Ebû Zerr ve İbn Mes'ud (r.a)'dan rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Ömer b. Nu'aym el-Absî ve başkaları rivâyette bulunmuş olup İbn Hibbân ise bu râvîyi *es-Sikât*'ında zikretmiştir."¹⁴²

Öte yandan Zehebî de (ö. 748/1348) İbn Hibbân'ın bir râvîyi sırf *es-Sikât*'ında zikretmiş olması nedeniyle ilgili râvîyi tevsik eden ulema arasındadır. Bunu *el-Mizân* adlı kitabında bir râvî hakkında "bu râvî meçhuldur" ve daha sonrasında "İbn Hibbân bunu *es-Sikât*'ında zikretmiştir" gibi ifadeleri görebilmek mümkündür. Örneğin Ebû İsa el-Hurâsânî'yi ele alırken bu râvînin hâlini bilinmediğini söyleyen İbnu'l-Kattân'ın (ö. 628/1231) kavlini naklettikten sonra şu tespitte bulunmaktadır: "Bu râvî sikadır; çünkü İbn Hibbân *es-Sikât*'ında zikretmiştir"¹⁴³

Müteahhirûn âlimlerinin, İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ını esas alarak râvîler hakkında sergiledikleri bu tür tutumlardan bir metod çıkarmak hiç kuşkusuz zordur. Zira bu nakillerde belirgin bir usul tespit etmek neredeyse mümkün değildir. Nitekim Irâkî'ye (ö. 806/1404), İbn Hacer'in (ö. 852/1449) sormuş olduğu sorulardan biri İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ındaki meçhul râvîlerle alakalı olup biri "İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ındaki meçhul râvîyi zikretmiş olması, râvînin cehaletini kaldırıp kendisiyle ihticac edebilmeye imkân verir mi?" şeklindedir. Irâkî'nin bu soruya verdiği cevap şöyledir: "Duruma göre değişir; eğer bu râvîden sadece tek bir râvî rivâyet bulunmuş ise sırf *es-Sikât*'ta zikredilmiş olması cehaleti kaldırmaz. Ama bu râvîden birden fazla râvî rivâyette bulunmuş ise, cehalet râvîden kalkar. Zira İbnu'l-Kattân (ö. 628/1231); 'İbn Hibbân tevsik ettiği râvîden, sadece sika olan bir râvî rivâyet ettiyse bu kişiden cehalet

¹⁴² Ebu'l-Mehâsin, *el-İkmâl*, s.20.

¹⁴³ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, IV, 560.

kalkar' demiştir.¹⁴⁴ Dolayısıyla Irâkî'ye göre İbn Hibbân'ın zikretmiş olduğu râvîler arasında farklılık bulunmakta ve her râvîye göre hüküm değişim göstermektedir.

Yemenli muasır hadis âlimlerinden Muallimî (ö. 1386/1966) "*et-Tenkîl*"¹⁴⁵ isimli kitabında İbn Hibbân'ın, ahvâli bilinmeyen meçhul râvîleri tevsik ettiğini söylemektedir. Ancak bu değerlendirmenin isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Zira daha önce de beyan ettiğimiz gibi İbn Hibbân'a göre meçhulün manası, cumhur ulemanın zikrettiği anlamın dışında başka bir şeydir. Çünkü cumhurun meçhul olarak itibar ettiği râvîye İbn Hibbân meçhul olarak bakmamaktadır. Ona göre meçhul râvî, kendisinden sadece zayıf râvînin rivayet ettiği râvîdir. İbn Hibbân meçhulleri tevsik ediyor şeklinde yapılan bir itham, İbn Hibbân'ın yüklenmediği bir tutumu kendisine atfetmek olur ki bu ilim adına doğru olamaz. Aynı şekilde İbn Hibbân'ın adâlet hususunda da hususi bir yaklaşımı bulunmaktadır. Çünkü o râvîde zahir olan adâlete itibar etmektedir. Bu râvînin batınına bakılmaksızın Müslüman olmasını yeterli bulmak demektir. İbn Hibbân'ın mütesâhil olmasını gerektiren görüş de bu olsa gerektir. Yoksa İbn Hibbân'ın meçhul râvîleri tevsik ettiğini söylemek doğru değildir. Bu mesele "İbn Hibbân'a göre râvînin adâleti" başlıklı kısımda ayrıca incelenecektir.

Muallimî'ye göre, İbn Hibbân'ın râvîlerdeki tevsik anlayışı derece derece kısımlandırılmakta ve aşağıda ifade edileceği gibi bazı mertebelerden teşekkül ettiği tarafımızdan tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu sıralama şu şekilde özetlenebilir:

- 1- Râvînin sika olduğunu sarîh şekilde beyan edip "mutkin" ya da "hadisi müstakim" şeklinde nitelemesi
- 2- Kendisiyle aynı mecliste bulunup tanıdığı hocalarından biri olması
- 3- Çok rivâyeti bulunan maruf râvîlerden biri olması; yani İbn Hibbân'ın onun birçok rivâyetine vakıf olmakla bilinmesi¹⁴⁶

¹⁴⁴ Kaşkârî, Abdurrahim b. Muhammed Ahmed, *Ecvibetu'l-Irâkî 'ala tilmîzihi İbn Hacer el-Askalânî, Mektebetu' Advâi's-Sünnet*, Riyad, 1.bs, 2003, s.141.

¹⁴⁵ Mu'allimî, Abdurrahman b. Yahya b. Ali el-Yemânî, *et-Tenkîl bimâ fi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, thk: Muhammed Nâsır el-Elbânî, el-Mektebu'l-İslâmî, 2.bs, 1986, II, s.667.

¹⁴⁶ Muallimî'nin bu maddede öne sürdüğü fikirleri destekleyici yeterli delillerin oluşmadığı kanaatindeyiz. Zira İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ını titizlikle okudukça onun bazı râvîler hakkında حدثنا عنه شیوخنا bazılarında ise حدثنا عنه غير واحد ifadesinden farklı bir tanımlama yapmadığını tespit

- 4- Kelamın siyakından o râvîyi iyi tanıdığının âşîkar olması
- 5- Yukarıda zikredilen dört maddenin kapsamadığı râvîlerden olması.

Muallimî'ye göre bu mertebelerden birincisinde “İbn Hibbân ya diğer imamların tevsikiyle eşit seviyededir veya onların bir üst mertebesinde, ikincisi ona yakın, üçüncüsü makbul, dördüncüsü salih, beşincisi kendisinde sıkıntı olma ihtimali olan bir mertebedir.”¹⁴⁷ Muhakkik Elbânî (ö. 1420/1999), Muallimî'nin yapmış olduğu bu tasnif hakkında “Muallimî'den başka bu şekilde tasnif edeni görmedim”¹⁴⁸ demiştir. Zira Muallimî'nin zikretmiş olduğu bu görüş kabul görmemiştir. Çünkü birinci mertebede İbn Hibbân'ın “Râvînin sika olduğunu açıkça beyan etmesi ya diğer imamların tevsikiyle eşit seviyede veya onların bir üst mertebesinde” demesi problemlili bir ifadedir. İbn Hibbân'ın *es-Sahih*'ine baktığımızda onun hasen hadisi sahih hadislerle aynı derecede ele aldığını ve her ikisini bir kabul ettiğini görmekteyiz. Örneğin; İbn Hibbân'ın Muhammed b. İshâk'ın (ö. 151/768) hadislerini rivayet ederken hadisini hasen olarak kabul ettiği için aldığını söylemek mümkündür. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449); İbn İshâk hakkında “Rivayetinde münferit olup sahih derecesine ulaşmayan bir hadis için semâ lafzını açık bir şekilde söylerse o hadis hasen derecesindedir”¹⁴⁹ demiştir. Aynı şekilde İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inde hadisini rivayet ettiği Muhammed b. Amr b. 'Alkame (ö. 145/763) hakkında da böylesi bir durum söz konusudur. Nitekim Zehebî'nin naklettiğine göre “Onun hadisleri hasen hükmündedir. Müslim (ö. 261/875) de mutâbaat olarak onun hadislerini tahrir etmiştir. İbn Alkame, İbn İshak'tan daha tercih edilebilir bir râvîdir.”¹⁵⁰

Şu hâlde İbn Hibbân, hasen bir hadisi sahih hadislerle aynı derecede görüyorsa onun bir râvîyi tevsik etmesini nasıl başkasının tevsiki ile aynı ya da daha üstün

ettik. Bu lafızlar da çok maruf olan kişilere delalet etmektedir. Dolayısıyla bu durum, İbn Hibbân'ın kasdını doğrular niteliktedir.

¹⁴⁷ Mu'allimî, *et-Tenkîl bimâ fi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, II, s.667.

¹⁴⁸ Mu'allimî, *et-Tenkîl bimâ fi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, II, s.667 (Bkz. Muhakkik el-Elbânî'nin 1 numaralı dipnotu)

¹⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, s.163.

¹⁵⁰ Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-Nübelâ*, VI, s.136.

görebiliriz! Kanaatimize göre İbn Hibbân'ın tevsikinde münferit olduğu râvînin sadûk olması çok daha uygundur. Zira İbn Hibbân'ın kitabının mukaddimesinde “bu kitapta zikredeceğim her râvî sadûktur, kendisiyle ihticacta bulunulur” demektedir. Buna göre İbn Hibbân'ın tevsikini başkalarının tevsiki ile bir görmemiz mümkün değildir. Başta da ifade ettiğimiz gibi İbn Hibbân'ın kendisi hasen hadisi sahihle bir görmekle ve bu görüşüyle de diğer âlimlerden ayrılmaktadır. Sonuç olarak; İbn Hibbân'ın tevsik lafzını açık bir şekilde söylediği ve ondan başkalarının tevsik etmediği kimse sadûk kabul edilmelidir.

E. İbn Hibbân ve Ta'dil

İbn Hibbân'ın ta'dile dair görüşlerini *es-Sikât*, *el-Mecrûhîn* ve *es-Sahîh* adlı eserlerinde görebilmek mümkündür. Mezûr eserlerden istifade etmek suretiyle onun adalet konusundaki sözleri ve ayrıca diğer âlimlerin İbn Hibbân'a karşı olan tutumları aşağıda ele alınıp değerlendirilecektir.

1. İbn Hibbân'a Göre Adil Râvî

Sikâ; adalet ve zabt sahibi olan kişiye verilen bir özelliktir. Râvînin tevsikini bilmek için adalet ve zabt sahibi olup olmadığını araştırmak icap eder. Zabıt; bir râvînin rivayetlerini zabt sahibi birinin rivayetlerine arz etme yoluyla bilinir. Râvînin rivayetleri zabt sahibi kişilerin rivayetleri ile muvafakat eder veya nadiren muhalefet ederse o râvî zabt sahibi sayılır. Çoğunlukla muhalefet etme durumunda ise râvî, zayıf olarak kabul edilmiştir.¹⁵¹ Adalet ise, bir râvînin fazilet ve şöhreti ile bilinir. İbn Hacer'in ifadesine göre “Âdil; kendisini takvaya ve üstün bir kişiliğe götüren özelliğe (meleke) sahip olan kişidir. Takvadan murat kötü amel, şirk, fiske ve bidatten kaçınmaktır.”¹⁵²

Hadis âlimi Muhammed Avvâme, İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef* adlı eserine yazmış olduğu giriş bilgilerinde adaleti bilme yöntemi hususunda cumhur ile İbn Hibbân arasındaki farklılığı şu şekilde açıklamaktadır: “Cumhura göre adaleti

¹⁵¹ Bkz. Kârî, Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî, *Şerhu Nuhbetu'l-fiker fî mustalahatı ehli'l-eser*, thk: Muhammed Nizâr Temîm, Dâru'l-Erkam, Beyrut, ts, s.326.

¹⁵² İbn Hacer, *Nüzhetü'l-Nazar*, s.58.

bilme yöntemi vücudîdir; ademî değildir. Yani adalet isbat, nass ve şöhretle bilinir. İbn Hibbân'a göre hem vücudî hem de ademî olmasıdır. Cumhura göre ta'dil ve cerhte bulunulmamış kimse direkt olarak âdil kabul edilmez. İbn Hibbân'a göre adaleti bilinen kimse âdil olduğu gibi adalet ve cerhi bilinmeyen kimse de âdildir. Yani ona göre adalet hem vücudî hem de ademîdir.”¹⁵³

İbn Hibbân *es-Sikât*'ında “Ben bu kitapta râvîleri zikredeceğim. Bu râvîlerden kimisi âlimlerimiz tarafından zayıf görülürken bazıları tarafından da tevsik edilmiştir. Bana göre açık delillerle sika olarak görünen râvîyi bu kitapta zikrettim. Zira onun haberi ile ihticac edilmektedir. Zayıf olarak görünenleri ise delilleri ile beraber *el-Mecrûhîn*'de zikrettim. Zira onların haberleriyle ihticac edilmez.” demekte ve şu tespiti yapmaktadır: “Âdil; kendisinde ta'dilin zıddı kabul edilen cerh sıfatının görülmediği kimsedir. Aksi beyan edilmedikçe kendisinde cerh görülmemiş kimse âdil vasfı taşır. Zira insanlar, haklarında bilinmeyen bir şeyle mükellef tutulmazlar. Hüküm eşyanın zahirine göre verilmektedir.”¹⁵⁴

İbn Hibbân *es-Sikât* adlı kitabında kendi yöntemini izah etmiştir. Bu bağlamda İbn Hibbân'ın zikrettiği bir râvînin sika olup olmadığı ve haberi ile ihticac edilip edilmediği anlaşılсын diye onun râvî hakkındaki şartını daha önce incelemiştik. Burada İbn Hibbân bir râvînin adaleti hakkındaki yöntemini beyan etmekte, kendisi bazı karinelerle yola çıkarak bir râvînin cerh ve ta'dili hakkında hüküm vermekte ve bunu yaparken başka âlimlerin sözlerinden yola çıkmamaktadır. Zira kendisi zaten bu alanda müctehit bir imamdır. Bazen kendi şartlarına göre o, bir râvîyi sika ve adl olarak görüyorsa o râvîyi tadil edebilmektedir. Başkalarının o râvîyi taz'îf etmesi onun için bu durumu değiştirmemektir. İbn Hibbân'ın bunun aksi bir duruma karşı tavrı da aynıdır. Yani başkalarının ta'dil ettiği kimseyi kendisi taz'îf edebilmektedir. Öte yandan İbn Hibbân adalet anlayışında da aynı tutumu devam ettirmektedir. Kendisini kimsenin tevsik etmediği bir râvî cerh edilmemişse ona göre âdildir. Zira asıl olan insanın cerhi sabit olmadığı takdirde onda İslam'ın zahiren bulunmasıyla zaten adalet

¹⁵³ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir, Abdullah bi Muhammed b. İbrahim, *el-Musannef*, thk: Muhammed Avvame, Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'an, 1.bs, 2006, I, s.79-80.

¹⁵⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, s.13.

sahibi olması gerekmektedir. Ancak İbn Hibbân sadece zahiri adalete sahip kişileri ta'dil etmekle tenkit edilmiştir. Zira ona göre kişi müslümansa “adl” vasfını alır. Bir râvînin sika olup olmadığı hakkında hüküm verebilmek için geriye onun zabt şartı kalmaktadır. Şu hâlde İbn Hibbân’a göre kişinin zahir adaleti mutlak bir kriter kabul edilebilir mi yoksa o, başka bir şart ileri sürmekte midir? Hatta İbn Hibbân bu görüşünde münferit midir yoksa ondan önce bu fikri savunan biri var mıdır?

İbn Hibbân *el-Mecrûhîn* adlı eserinin mukaddimesinde “Âhâd haberin hüccet olabilmesi için ehli ilme göre bir râvînin en az şu şartları taşıması gerekir” demektedir.¹⁵⁵

- 1) Dinde güvenilir (sika) olması
- 2) Doğru sözlü (sıdk) olarak tanınması
- 3) Rivayet ettiği hadisin manasını bilmesi
- 4) Mana ile rivayette bulunduğu hadisin anlamını değiştiren durumları bilmesi
- 5) Tedlisten kaçınması

İbn Hibbân *es-Sahih* adlı kitabının mukaddimesinde de hemen hemen aynı şartları zikretmektedir. Ancak yukarıda saydığı şartlarda farklı lafızlar kullanmıştır. Daha önce “dininde sika olması” ifadesini kullanırken *Sahih*’teki birinci şartında “dininde adalet sahibi olması” şeklinde zikretmektedir. Birbirlerine çok yakın ifadeler kullanmış olsa da kanaatimizce zikrettiği şartlar arasında bazı ufak tefek farklar bulunmaktadır. İbn Hibbân daha sonra bu şartları izah ederek şöyle demektedir:

“İnsandaki adalet, çoğunlukla Allah Teala’ya itaat etme halinde olmasıdır. Zira biz masiyette bulunmayan kişiler için âdil diyecek olursak şeytanın bozgunculuğuna maruz kalmayan kimse bulunmadığından yeryüzünde adalet sahibi kimse de kalmayacaktır. Dolayısıyla zahiri hâli çoğunlukla taat üzere olan kimse adalet sahibi demektir. Çoğu hâli masiyet üzere olan kimse ise adalet sahibi değildir. Rivayet ettiği hadiste sika olmadığı halde etrafındaki insanların ve bölgenin adalet sahibi kimselerin şahitliği ile bir râvî âdil olabilir. Zira bir râvînin hakiki manada durumunu ancak hadis

¹⁵⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, s.17.

sanatında ehil olan bilir. Her muaddil hadis sanatını bilmediğinden hakiki manada bir râvînin hem rivayetini hem de dinini ta'dil edemez.”¹⁵⁶

İbn Hibbân'dan yapılan bu nakillere genel olarak bakıldığında onun hadis kabul yönteminin diğer muhaddislerden farklı olmadığı, hadis kabul şartlarının aynı olduğu görülecektir. Ancak İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'te adalet yöntemini tarif ederken zahiri adaletin yeterli olduğu ve batini adalet gerektirmediği ifadeleri problem oluşturmuştur. Ancak bu ifadeler mutlak anlamda kullanılmamıştır. Bu bakımdan İbn Hibbân bu kitabında “sadece sika olan ve rivayetleri ile ihticacta bulunulan râvîleri zikredeğim” derken kendi koymuş olduğu şarta muhalif davranmıştır. Kanaatimizce İbn Hibbân mezkûr kitabını telif etmeye bu niyetle başlamış ancak daha önce zikrettiğimiz gibi bunun dışına çıkmıştır. Dolayısıyla onun hakkında adalet sahibi olmayanları tevsik ettiği, onların rivayetlerini kabul ettiği ve meçhul râvîleri tevsik ettiği ve rivayetlerini kabul ettiği hükmünü vermek isabetli olmayacaktır. Özellikle onun *es-Sikât* ve *el-Mecrûhîn* adlı kitapları incelendiğinde onun râvîlere karşı bu muamelesi açık bir şekilde görülecektir. Kendisinin ifadesiyle “Adaleti bilinmeyen kimsenin basit bir dünyalık işte dahi soruşturulması gerekirken nasıl olur da Hz. Peygamber'in hadisi soruşturulmadan kabul edilecektir?”¹⁵⁷

Burada İbn Hibbân bilinmeyen bazı râvîleri niçin zikrediyor sorusu akla gelebilir. Unutmamak gerekir ki İbn Hibbân, zikretmiş olduğu meçhul râvîler hakkında “bu râvîyi ihticac edilsin diye değil bilinsin diye zikrettim” diyerek eserine almıştır. Örneğin ismi Fez' olan râvî hakkında şöyle demiştir: “Fez' Kâdisiyye savaşına katıldı. Mukanna'dan rivâyette bulundu. Sahabe olduğu söylenir. Ne Fez'i ne de Mukanna'i ne beldelerini ne de babalarını tanımıyorum. Bu ikisinin zikretmemin sebebi rivâyetlerinden dolayı ta'dil etmek için değil sadece bilinmeleri içindir.”¹⁵⁸

¹⁵⁶ İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *el-İhsân fî takrîb-i Sahih-i İbn Hibbân*, tertip: Ali b. Balabân, thk: Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1.bs, 1988, I, s.151-152.

¹⁵⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, s. 25.

¹⁵⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, s. 326.

Bu bakımdan İbn Hibbân'a göre bir râvînin zayıf olduğu kesinlik kazanmış ise onu *Kitâbü'd-du'afâ* adlı eserinde eğer durumu kesinlik kazanmamış ise *es-Sikât*'ında zikretmektedir. Aynı şekilde hakkında cerh ve tâ'dîl bulunmayan kişiye de *es-Sikât*'ında yer vermiştir. Bunu yapmasının sebebi o râvînin rivâyetine itimat edilsin diye değil bilakis onun sika olabilme ihtimalini gözününde bulundurmak içindir. Eğer zikrettiği şartlara uygun bir râvî olursa İbn Hibbân'a göre o râvî sika demektir. Eğer uymazsa rivâyetleri araştırılmaksızın o râvî hakkında “sika” hükmü verilmez.

İbn Hibbân râvînin zabt konusu hakkında bir rivayetin kabul edilmesi ve ihticacta bulunulabilmesi için râvînin zabtıyla meşhur olması gerektiğini söylemektedir.¹⁵⁹ Bu durum, İbn Hibbân'ın rivayette zabt şartını esas kabul ettiğini bize göstermektedir. Zira hadis talebi ile bir râvînin meşhur olması rivayete önem gösterdiği dolayısıyla rivayete önem gösteren râvînin çok hadis talebiyle meşhur olmamış mukillînin (az rivayette bulunanlar) hilafına zabt konusunda güçlü olduğu anlamını gündeme getirecektir. Ancak *es-Sikât*'ına baktığımızda İbn Hibbân'ın mukillûnden bir grup kimseyi hatta bir hadis rivayetinde bulunmuş kimseleri dahi zikrettiğini görebilmekteyiz. Bu noktada İbn Hibbân'ın râvînin hadis talebinde meşhur olma şartı ortada kaldı gibi bir soru aklımıza gelebilir. Bunu birkaç örnekle açıklamaya çalışalım:

Örneğin; Harran ehlinde olan ‘Ukâl b. Şebbe Zührî'den, ondan Osman b. Abdurrahman et-Tarâîfî rivayette bulunmuştur. Ancak kendisinin iki namazı cem etme konusundan başka hadisi bulunmamaktadır.¹⁶⁰ Aynı şekilde Ömer b. Dirhem el-Kurey'î Kufe ehlinin abidlerindendir. Halbuki onun kendisine ait müsned bir hadisi bulunmamaktadır.¹⁶¹ Yine Şibl el-Mededî Şam ehlinde olup Şam ehlinde rivayette bulunmuştur. Duaları müstecap biridir. Nasr b. et-Tavîl ondan hadis rivayet etmiştir.¹⁶²

¹⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Sahih*, I, s.151.

¹⁶⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, s.306.

¹⁶¹ A.g.e., VIII, s.442.

¹⁶² A.g.e., VIII, s.312.

Dolayısıyla bu bilgiler göz önüne alındığında “Bir râvî münker rivayetlerde bulunmamışsa İbn Hibbân’a göre o kişi zabt sahibidir” sonucu çıkartılabilir.

2. Mütakaddimûn Âlimlerine Göre Âdil Râvi Tespiti

İbn Hibbân’ın âdil râvî anlayışı tamamen kendisine ait olmayıp önceki âlimlerin fikirlerinde de görülmektedir. Ancak İbn Hibbân hadis ilminde müchehid bir imamdır. Kendisinden öncekilere bu konuda muvafakat sağlamakla beraber onları taklid eden bir âlim de değildir.

İbnu’s-Salâh (ö. 643/1245) *Mukaddime*’sinde “Bazı âlimlerimiz (mechul anlamında) mestur; zahirde âdil olup bâtını bilinmeyen kişi olduğunu söylemişlerdir” ifadesine yer verirken zâhiri ve bâtını hâli bilinmeyen kimsenin rivayetiyle ihticacta bulunmayan özellikle Şâfiî ulemasının bu tür râvînin rivayetiyle delil getirdiklerinden bahsetmektedir. Örneğin Ebu’l-Feth Süleym b. Eyyûb er-Râzî (ö. 447/1055) bunlar arasındadır ve o şöyle demektedir: “Haberlerin durumu, râvî hakkında hüsnü zan üzere verilir. Rivayette bâtını adaletin bilinmesi mazur görülmüş ve zahiri adaletle iktifa edilmiştir. Burada râvînin adaleti şehadetten ayrılmaktadır. Zira şehadet kâdı/hâkim yanında olur. Kâdıların, şahitlerin zahiri adaletleri ile yetinmeleri mazur görülmez. Onların bâtını adalet hakkında da araştırma yapmaları gerekmektedir. Bu konuda hem zâhiri hem bâtını adalet dikkate alınır.” İbnu’s-Salâh; Ebu’l-Feth Süleym’in bu sözüne dikkat çekerek bâtını adaleti bilinmeyen meçhul râvînin rivayetiyle amel etmenin meşhur kitaplarda çok fazlaca yer aldığını söylemektedir.¹⁶³

Zehebî (ö. 748/1348), Mâlik b. el-Hayr ez-Zebâdî’nin (ö. 151/769) hayatını ele alırken İbnu’l-Kattân’ın (ö. 628/1231) onun hakkında “onun adaleti bilinmemektedir” -yani onun sika olduğuna dair kimse vurguda bulunmamıştır- ifadesini kullandığını zikreder. Sözünün devamında ise Zehebî, *Sahihayn*’da da tevsikine vurgu yapılmamış birçok râvînin bulunduğunu, bir grup râvînin kendisinden rivayeti olduğunu ve rivayet ettiği hadisler içerisinde münker hadis olmayan kimsenin hadisinin cumhura göre sahih kabul edildiğini nakletmektedir.¹⁶⁴

¹⁶³ İbnu’s-Salah ‘*Ulûmu’l-hadîs*, s.112.

¹⁶⁴ Zehebî, *Mizânu’l-îtidâl*, III, s. 426.

İbn Hacer “*Lisânü’l-mîzân*” adlı kitabında Zehebî’nin cumhura nispet ettiği sözün hiçbir münekkî tarafından belirtilmediğini sadece İbn Hibbân’ın bunu ifade ettiğini anlatır. “Evet bu, hadis talebi ile meşhur olmuş kimse için geçerlidir ve hadis ilminde bu sabittir” ifadeleri ile Zehebî’yi tenkid eder. İbn Hacer’e göre İbn Hibbân “Mâlik b. el-Hayr”ı *es-Sikât*’te¹⁶⁵ zikretmiş ve sika kabul etmiştir. Ayrıca Hâkim Nisâbü’rî (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*’te¹⁶⁶ zikretmiş ve rivayetini sahih kabul etmekle onun sika olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Zehebî’nin *Sahihayn*’da “tevsiki yapılmamış birçok râvî var” sözü isabetli değildir. *Sahihayn*’da bu durum nâdir olup çoğu râvî sika olarak bilinmektedir.”¹⁶⁷

Burada Muhammed Avvâme; İbn Hacer’in “İbn Hibbân’dan başka kimse bunu ifade etmemiştir” sözünü garip bulduğunu belirterek, “Mütekaddimûn âlimlerin hüküm verebilmesi için bunu sarîh olarak zikretmeleri gerekir mi?” diye sormakta ve şöyle devam etmektedir: “Nitekim birçok âlim hiçbir tasrihe ihtiyaç hissetmeden *Sahihayn*’ın şartlarını müelliflerinin kitaplarındaki tutumlarından hareket ederek ortaya çıkarmışlardır. Burada da durum aynıdır; Mütekaddimûn âlimlerin tutumları Zehebî’nin söylediği ile uyuşmaktadır. İbn Hibbân da aynı görüştedir.”¹⁶⁸

Bu değerlendirmelerde Muhammed Avvâme’nin sözü daha isabetli görünmektedir. Zira mütekaddimûn âlimlerinin kitaplarındaki tasnif yöntemiyle müteahhirûn dönemi âlimlerinki aynı değildir ve bu çok tabii bir durumdur. Mütekaddimûn âlimlerine ait kitapların çoğunda bugün bildiğimiz fihrist ve bölüm gibi tasnifler görülmez. Hatta birçoğunun kitaplarında mukaddime/önsöz bile bulunmaz ve bu sebeple kitaplarında izledikleri yöntemleri zikretmemiş olabilirler. Dolayısıyla mütekaddimûn âlimlerinin kitaplarındaki yöntem ve usuller, daha sonra gelen âlimler tarafından araştırma neticesinde elde edilmiştir.

¹⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, s. 460.

¹⁶⁶ Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, II, 37.

¹⁶⁷ Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer, *Lisânu’l-Mîzân*, thk: Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru’l-beşâir el-İslâmiyye, 1.bs, 2002, yy, VI, s. 439.

¹⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, s. 89. (Muhakkikin giriş bilgilerinde)

Aşağıda mütekaddimûn âlimleri hakkında cerh-ta'dil vaki olmamış ve rivayetleri arasında münker bulunmayan râvîlere karşı tutumlarına dair birkaç örnek verilmiştir. Bu âlimler, söz konusu tutumlarını kendileri ifade etmemişlerdir. Zehebî'nin isabetle kaydettiği gibi onların bu tutumları râvîlere karşı muamelelerinden çıkarılmaktadır. Örneğin; Yahya b. Ma'în'e (ö. 233/848) bir râvînin hadisleri hakkında sorulduğunda râvînin rivayetlerini toplayıp inceler daha sonra râvînin zabt ve adaleti hakkında hüküm verirdi. Ancak İbn Ma'în bu yöntemini açıkça belirtmemiştir. Bunu, onun râvîlere karşı tutumundan anlamak mümkündür. Diğer örnekler şu şekildedir:

İbn Ma'în'e Hâcib b. el-Velîd b. Memûn el-Bağdâdî (ö. 228/843) hakkında sorulduğunda "Hadisleri sahih ama kendisini tanımıyorum"¹⁶⁹ demiştir. Burada dikkat edileceği üzere İbn Ma'în râvîyi tanımadığı halde hadislerinin sahih olduğunu belirtmektedir. Bu tevsik, râvînin hadislerinin toplanıp incelenmesi ile ancak mümkün görülebilir. İbn 'Adî de (ö. 365/976); İbn Ma'în'in bu yöntemini teyit ederek *el-Kâmil* adlı kitabında "İbn Ma'în'in genel olarak râvîyi tanımıyorum sözü, onun ne râvî hakkında ne de merviyatı hakkında bilgi sahibi olmadığını göstermektedir."¹⁷⁰ ifadelerine yer vermektedir. Dolayısıyla İbn Ma'în'in (ö. 233/848) menheci, râvînin hadislerini toplayıp incelemeyen hakkında elbette herhangi bir hüküm vermek değildir. Örneğin 165/782 yılında vefat etmiş râvî İbrahim b. İsmail b. Ebî Habibe el-Ensârî'yi¹⁷¹ ele alalım. İbn Ma'în bir yerde onun salih bir râvî olduğunu, hadisinin yazılabileceğini ancak ihticac edilmeyeceğini söylemekte, başka bir yerde ise hakkında "leyse bi-şey" ifadesini kullanmaktadır.¹⁷² İbn Ma'în'in doğum tarihi 158/775 olduğuna göre İbrahim b. İsmail vefat ettiğinde 7 yaşında olacaktır.

Şu halde İbn Ma'în'in mezkur râvînin zabt ve adaleti hakkında hüküm verebilmesi ancak İbrahim b. İsmail'in rivayetlerini daha sonradan inceleyerek

¹⁶⁹ Zehebî, *Siyeru 'Alâmin'-Nübelâ*, IX, s.117.

¹⁷⁰ Cürcânî, Ebû Ahmed, Abdullah b. 'Adî, b. Abdullah b. Muhammed, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-ricâl*, thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd, el-Kutubü'l-ilmîyye, Beyrut, 1.bs, 1997, II, s. 410.

¹⁷¹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır I-VIII, Beyrut, 1. bs., 1388/1968, V, 412.

¹⁷² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, s.43.

mümkün olabilecektir. Aynı şekilde Ali b. Zeyd b. Ced'ân da 129/747 yılında yani İbn Ma'în'in doğumundan önce vefat etmiştir. Ancak İbn Ma'în onun hakkında her halinde zayıf biri olduğunu söylemiş ve başka bir yerde "leyse bi-zâke" ifadesini kullanmıştır.¹⁷³ Yine İbn Ma'în; 'Attâf b. Halid'in hayatını ele alırken "Kendisinde hiçbir beis yoktur, sika ve sâlihu'l-hadîs bir zattır."¹⁷⁴ derken onun sika olmasını hadisteki tanınırlığına bağlamakta ve tevsikini rivayetleri ile rivayet üslubundan çıkarmaktadır.

Bu konuda Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) yaklaşımı da benzer niteliktedir. *el-İlel* adlı eserinde şöyle anlatır: "Babama İbn Abbâs'ın rivayet ettiği 'Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir melek gelip ona kral bir peygamber mi yoksa kul bir peygamber olma konusunda tercihte bulunmasını sordu'¹⁷⁵ hadisini sordum. O da şöyle cevap verdi: "Bu hadisi Ebû Bekir b. 'Ayyâş Mübeşşir'den, o da Zuhri'den, Zuhri İbn Abbâs'tan, o da Hz. Peygamber (s.a.)'den rivayet etmiştir." Babama bu hadisin muttasıl mahfuz olup olmadığını sorduğumda 'evet' diye cevap verdi. Daha sonra babama Mübeşşir kimdir, es-Sa'îdî mi diye sordum. Babam 'o bana göre Emevî'dir, hadisi müstakimdir ve ez-Zuhri'den çok rivayette bulunmuştur' dedi."¹⁷⁶

Burada Ebû Hâtim'in râvînin müstakimü'l-hadis olduğunu o râvînin rivayetlerini araştırması neticesinde bu hükme vardığını görmekteyiz. Ebû Hâtim es-Sa'îdî'nin zabtı konusunda bu yöntemle hüküm vermiştir. Nitekim Ebû Hâtim, o râvînin adaletini tespit ederken es-Sa'îdî'den Ebû Bekir b. 'Ayyâş'tan başkasının rivayette bulunmadığını söyleyerek bir hükme varmaktadır.¹⁷⁷

Ebû Hâtim er-Râzî; Abdolvâhid b. Selmân el-Eğarr'ı da kitabında zikrederek onun hakkında şöyle demektedir: "Ondan Ebû'r-Rabî' ez-Zuhrânî rivayette bulunmuştur. Babama onun hakkında sordum. O da bana "Ebû'r-Rabî' ez-Zuhrânî

¹⁷³ A.g.e., XX, s. 438.

¹⁷⁴ A.g.e., XX, s.141.

¹⁷⁵ Müslim, Zekat, 135; Cihad, 84, 85.

¹⁷⁶ Râzî, İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs, *el-İlel*, thk: sa'd b. Abdullah el-Humeyd, Matba'atu'l-Humeydî, 1.bs, 2006, VI, s.487-488.

¹⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VIII, s.343.

dışında birinin ondan rivayette bulunduğu bilmiyorum, bana göre onun hadisi müstakim ve bir beis yoktur.”¹⁷⁸ el-Fadl b. Süveyd hakkında “Ondan Muhammed b. Hamrân’dan başkası rivayette bulunmamıştır ve meşhur değildir. Bana göre onun hadisinde bir beis yoktur” ifadelerini kullanmıştır.¹⁷⁹ Ahmed b. İbrahim el-Hurâsânî hakkında ise “meçhul bir şeyhtir, rivayet ettiği hadis ise sahihtir” demektedir.¹⁸⁰

Görüleceği üzere mütekaddimûn âlimleri, bir râvî hakkında karar verirken isnad ettikleri hükmü râvînin rivayetlerinden yola çıkarak gerçekleştirmektedirler. Bununla alakalı birçok örnek bulmak mümkündür. Dolayısıyla bir râvînin adaleti bilinmiyorsa ve münker hadis rivayetinde bulunmamışsa Ebû Hâtim er-Râzî’nin ilgili râvînin hadisini makbul gördüğü söylenebilir. Aynı şekilde Ebû Hâtim, cerh konusunda râvînin hadislerini araştırma neticesinde hadisin zayıf ya da mevzu olduğuna hükmetmektedir. Örneğin Ebû Hâtim; Fedâle b. Mufaddal için şunları söylemektedir: “Kendisinden ilim yazılacak kadar işin ehli değildir. Onun hakkında Sa’îd b. İsa b. Telîd’e sordum. Beni onun hadisini almaktan menederek, onun rivayet ettiği hadis mevzudur ya da buna benzer bir şey söyledi.”¹⁸¹ Ebû Hâtim; Abdullah b. Muhammed et-Tâîfî hakkında “hadis konusunda güçlü biri değildir. Rivayet ettiği hadise bakmak gerekir”¹⁸² ifadelerini kullanır ve onun rivayet ettiği hadisleri incelemek suretiyle bu hükme ulaştığını “في حديثه نظر” sözüyle anlatır. Yine Muhammed b. Abdullah el-Mukri’ Ebû Abdullah’ın hayatını ele alırken Ebû Hâtim şöyle demektedir: “Babama ed-Dâhir’in (Muhammed b. Abdullah el-Mukri’) rivayet ettiği hadisler hakkında sordum. Babam ‘bu hadisler onun sıdkına delalet etmiyor’ diye cevap verdi.”¹⁸³

Cerh ve tadilde bulunulmamış bir râvînin hadislerini incelemek suretiyle râvî hakkında hüküm veren bir başka âlim ise Ebû Zur’a er-Râzî’dir (ö. 264/878). Ebû

¹⁷⁸ A.g.e., VI, s.21.

¹⁷⁹ A.g.e., VII, s.62.

¹⁸⁰ A.g.e., II, s.39.

¹⁸¹ A.g.e., VII, s. 79.

¹⁸² A.g.e., VII, s. 294.

¹⁸³ A.g.e., VII, s. 311.

Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890) “*el-Cerh ve’t-Ta’dîl*” adlı eserinde Harun b. Ziyâd el-Kuşeyrî’yi anlatırken şu sözleri kullanır: “Babama onun hakkında sordum. Babam ‘o metrûku’l-hadîstir, rivayet ettiği hadis yalandır’ diye cevap verdi. Ebû Zur’a hakkında sorduğumda ise ‘onu tanımıyorum ancak rivayet ettiği hadis batıldır, uydurmadır’ dedi.”¹⁸⁴

Râvîlerin rivayetlerinden hareketle bir râvî hakkında hüküm veren başka bir âlim ise İbn ‘Adî’dir (ö. 365/976). Onun *el-Kâmil* adlı eserinde râvîler hakkındaki yöntemine ve bir râvî hakkındaki hüküm verme şekline baktığımızda bir râvî hakkında cerh-ta’dîl âlimi tarafından cerh edildiği söz konusu olsa bile onun rivayetlerini incelediğini ve buna göre râvî hakkında hüküm verdiğini görmekteyiz. İbn ‘Adî bir râvînin hadisleri müstakim ise ve münker hadis rivayet etmemişse kendisinden cerhi kaldırıp hadislerini kabul etmektedir. Onun bu tavrını birkaç örnek ile açıklamaya çalışalım:

İbn ‘Adî’nin (ö. 365/976); Selm b. Züreyr’den bahsederken “Onun az hadisi vardır. Hadisleri arasında kendisine itibar edilecek kadar hadisi yoktur. Zayıf ya da saduktur”¹⁸⁵ ifadelerinden bu hükme râvînin hadislerini incelemek suretiyle ulaştığını ve sadûk derecesine koyduğunu görmekteyiz. O, aynı metodu Bükeyr b. Mismâr el-Hanefî’nin hayatını ele alırken de uygulamış ve şöyle demiştir: “Onun rivayetleri arasında münker bir hadis görmedim. Onun hadisinde bir beis olacağını ummuyorum. Bana göre o müstakimü’l-hadîstir. Rivayetleri müstakimü’l-hadîs olduğundan dolayı -ve bu eserimizde zayıf râvîler ele alındığı için- burada onun bir hadisini zikretmeye ihtiyaç görmüyorum. Zira kendisinden rivayette bulunanlar sadûktur. Ben de onun ‘بأس به’ olduğunu arzu ediyorum.”¹⁸⁶ Burada İbn ‘Adî’nin “ondan rivayette bulunanlar sadûktur” ifadesinin İbn Hibbân’ın “kendisinden rivayette bulunan kimseler sadûk olup ve rivayetlerinde münker yoksa haberi kabul edilir” görüşü ile aynı olduğunu

¹⁸⁴ A.g.e., IX, s. 90.

¹⁸⁵ İbn ‘Adî, *el-Kâmil*, IV, s.350.

¹⁸⁶ A.g.e., II, s.216.

düşünmekteyiz. Nitekim İbn ‘Adî; Huld b. Meysere’nin hayatını ele alırken “bana göre o sadûktur, münker hadisini görmedim¹⁸⁷” demiştir.

Diğer taraftan Eş‘ab b. ‘Abdirrahman b. Zebîd el-Eyyâmî’nin hayatını ele alırken de Nesâî’nin (ö. 303/915) onun sika olmadığını söylediğini nakletmekte ve şöyle demektedir: “Onun birçok hadisi bulunmaktadır. Ben onun hadis metinlerinde herhangi münker bir şey görmedim. Onun hadisleri konusunda Nesâî’den başkasının da bir söz söylediğini bulmadım. Bana göre Nesâî onun hakkındaki ‘sika değildir’ ifadesinde aşırıya (ifrat) kaçmıştır. Zira onun hadislerini çok fazla incelememe rağmen münker bir hadis bulamadım.”¹⁸⁸ İbn ‘Adî; Muhammed b. Yahya b. Kays el-Ma’ribî için ‘onun hadisleri münkerdir’¹⁸⁹ derken de Tâbiûn’dan Üveys el-Karanî (ö. 37/657) için “onun hadisleri zayıftır diyebilmek için çok az hadisi vardır. Ancak mevcut rivayetlerine göre sika ve sadûktur” ifadelerine yer verir.¹⁹⁰

Takiyyuddin Sübkî (ö. 756/1355) mütekaddimûn dönemi âlimlerinin bu yöntemini teyit ederek “Muhaddislerin birçoğunun râvîleri cerh ve tevsik etmedeki yöntemi râvînin hadislerini incelemekle mümkündür. Öyle ki bu usûl, râvînin hadislerine bakmadan sadece nakil yolu ile adaletin tespit edilmesinden daha evlâdır.”¹⁹¹ demiştir.

Bütün bu zikrettiğimiz örneklerden anlaşılacağı gibi mütekaddimûn âlimleri, cerh-ta’dil ilminde bir râvînin hadislerini incelerken ve râvî hakkında hüküm verirken birtakım nakillere dayanmışlardır. Dolayısıyla İbn Hibbân’ın yöntemi de bu mütekaddimûn âlimlerinin yöntemi ile aynıdır. Ancak o, *es-Sikât*’ında çok sayıda râvîyi toplamış olduğundan bu yöntem kendisine nisbetle anılır olmuştur. Bununla birlikte mezkûr âlimlerin tenkit edilen ve İbn Hibbân’ın da haklarında “onu

¹⁸⁷ A.g.e., III, s.441.

¹⁸⁸ A.g.e., II, s.52-54.

¹⁸⁹ A.g.e., VII, s.472.

¹⁹⁰ A.g.e., II, s.112.

¹⁹¹ Sübkî, Takiyyuddîn, Muhammed b. Abdulkâfi, *Şifâu’l-eskâm fî ziyâreti hayrı’l-enâm*, Lecnetü’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, ts, s.11.

tanımıyorum, onun nereli olduğunu bilmiyorum” vb. şeklinde ifadeler kullandığı râvî sayısı oldukça azdır.

F. İbn Hibbân ve Tesâhül

Abdulfettâh Ebu Gudde (ö. 1418/1997); tahkikini yaptığı Leknevî'nin (ö. 1304/1886) “*er-Ref'u ve 't-Tekmîl*”¹⁹² adlı kitabında İbn Hibbân'ın mütesâhil olduğuna dair beyanatta bulunan kişilerin ifadelerini kabul etmemekte ve dipnotlarda yer yer bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Örneğin Leknevî; onun cerh ta'dilde mütesâhil olmasının mümkün olmadığını hatta kimi râvîlerin cerh ve tevsikinde çelişkiye düştüğünü ifade ederken Abdulfettâh Gudde şöyle demektedir:

“Bu hususta Leknevî, Zafer Ahmed b. et-Tehânevî'nin (ö. 1394/1974) *Kavâid fi ulûmi 'l-hadis* adlı eserinden etkilenmiş ve oradaki görüşüne tâbi olmuştur. Ancak onun bu değerlendirmesi kabul edilmemiştir. Çünkü Leknevî, İbn Hibbân'ın tevsikte mütesâhil olmasını cerh'te de müteşeddîd olmasını bir zıtlık gerektirmediğini ifade etmektedir. İbn Hibbân'ın daha ziyade tesâhülü meşhur olmuştur; çünkü o, mechulü'l-hâl râvînin cerhi tam olarak ortaya çıkmadıkça râvîyi sika kabul etmektedir.”¹⁹³ Ancak bunu genellemek doğru olmaz. Çünkü İbn Hibbân, Abdulfettâh Ebu Gudde'nin söylediklerine ilave olarak râvînin rîvâyetinin kabul edilebilmesi için münker hadisleri rivâyet etmemesini de şart koşturmaktadır. Daha önce ifade edildiği gibi mütekaddimûn âlimlerinin çoğu bu uygulamaya taraftar olmuşlar ve İbn Hibbân da bunu tecviz etmiştir. Zira mezkûr âlimler her ne kadar bunu açıkça zikretmemiş olsalar da râvîlere dair yapmış oldukları tatbikatlarında bunu görebilmek mümkündür. Ebu Gudde'nin ifade ettiği İbn Hibbân'ın daha ziyade tesâhülünü meşhur olması, ulemanın birbirinden nakledilerek gelmiş bir malumattır. Özellikle İbn Hibbân'ın kitaplarının mukaddimesinde usulüne dair bilgiler vermiş olması, âlimlerin kendisi hakkında ön yargıda bulunup râvîler hakkında incelemede bulunması, zikrettiği şartlarla onlar arasında mukayese etmesi de buna sebebiyet vermiştir. Bununla beraber *es-Sahih* 'inde zikretmiş bulunduğu ancak hüküm beyan etmediği (meskutün anh) râvîlerin ayrıca

¹⁹² Leknevî, Ebû'l-Hasenât, Muhammed Abdulhayy el-Hindî, *er-Ref'u ve 't-Tekmîl fi 'l-Cerh ve 't-Ta'dil*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde, el-Matbû'ât el-İslâmiyye, Beyrut, 2000, 6.bs, s.335.

¹⁹³ Leknevî, *er-Ref'u ve 't-Tekmîl*, s. 335 (2 nolu dipnot)

incelenmesi gerekmektedir. Çünkü İbn Hibbân'a göre sika râvînin “tevsiki” yani rivâyette tevsik ettiğini anlayabilmek için kanaatimizce bu yöntemi takip etmek çok önemlidir. Nitekim onun tevsikî yani rivâyette tevsik ettiğini anlayabilmek için İbn Hibbân'ın *es-Sikât* 'ında zikredip hakkında herhangi bir şey söylememiş olması, râvî hakkında cerh ve ta'dîl'in mevcut olup olmaması, râvînin rivâyetlerinde şahit veya mütabaat bulunup bulunmamasının dikkate alınması gerekecektir. Zira bu hususlara uygun bir râvî olduğu vakit, İbn Hibbân'ın onu tevsik ettiği anlaşılacaktır.

Bu konu ile ilgili tespitler Sehâvî'nin (ö. 902/1497) “İbn Hibbân'a Göre Ta'dîl ve Tevsik” ile alakalı nakletmiş olduğu sözleriyle sonlandırılmıştır. Sehâvî'ye göre, meçhul râvî ile alakalı gerek İbn Hibbân'ın üzerinde durmuş olduğu metodu gerekse cumhurun takip ettiği yol tafsilatlı bir şekilde incelenmiştir. *Fethu'l-Muğîs*'ten özetlediğimiz konuyla ilgili bilgiler şöyledir:

“Râvîde Müslüman olmanın dışında başka şart koştırmayan âlimler, meçhulü mutlak olarak kabul etmişlerdir. İbnu'l-Kattân'ın (ö. 628/1231) talebesi Mâlikî İbnu'l-Mevvâk (ö. 642/1245) bu görüşü Hanefilere nisbet edip şöyle ifade etmektedir: Hanefiler râvînin kendisinden bir veya daha fazla kişinin rivâyette bulunmuş olmasında herhangi bir ayrıma gitmemişlerdir. Aksine genel kabule taraf olmuşlardır. ‘Sırf âdîl olan râvînin bu meçhul kişiden rivâyette bulunmuş olması onu ta'dîl eder’ görüşünü benimseyen herkes, meçhulün rivâyetini genel kabul etmektedir. Nevevî (ö. 676/1277) ise bu görüşü Müslim'in (ö. 261/875) *es-Sahih*'ine yapmış olduğu şerhin (*el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*) mukaddimesinde meçhulle ihticac eden muhakkıkların çoğuna nisbet etmektedir.

Aynı şekilde İbn Huzeyme (ö. 311/924) meşhur olan bir râvînin rivâyetiyle meçhulü'layn'ın kalktığını savunmaktadır. İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) sözü de bunu îma etmektedir. Bazıları meçhulün kabulü için, bu kişiden sadece adil olan râvîlerden rivâyet eden kişi olma kaydını şart koştırmışlardır. Bu konuda Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814) misal olarak zikredilmektedir.

İbn Abdülber (ö. 463/1071), cerh ta'dîl ilmi dışında zühd ile meşhur olan Malik b. Dinâr (ö. 131/747) hatta yardım severlikle ön plana çıkan muhadram ‘Amr b. Madîkerib (ö. 21/642) ile edebi, sanatıyla maruf olan pek çok kişinin rivâyetiyle

cehaletin kalktığını beyan etmektedir. Bununla birlikte Resûlullah'tan (s.a.s) nakilde bulunan bir sahabiden, rivâyette bulunan kişinin durumu da aynı görülmüştür.

Bazı âlimler, meçhulün rivâyetinin kabul edilmesini, cerh ve ta'dil imamlarından birinin onun rivâyetini tezkiye etmesine bağlamıştır. İbnu'l-Kattan (ö. 628/1231) *el-Vehm* ve *el-îhâm* adlı kitabında bu görüşü tercih etmekte, İbn Hacer de onu teyit etmektedir. *Sahihayn*'e baktığımızda Buhârî (ö. 256/870) ile Müslim'in (ö. 261/875) rivâyetlerinde teke düşmüş râvî hakkında da aynı yolu izledikleri görülmektedir. İbn Rüseyd (ö. 721/1321), meçhul râvîden rivâyetiyle infirad eden kişinin, onu ta'dil etmesi için yeterli olduğunu açıkça söylemektedir. İbn Hacer (ö. 852/1449) bu görüşü ehil olan birisi olması şartıyla kabul etmektedir. Dolayısıyla cerh ve ta'dil alanında imam olan bir muhaddis, kendisinden sadece bir kişinin rivâyetinde bulunmuş olduğu râvîyi, ihticac makamında zikretmiş olabilir ve onu tanımakla ta'dilde bulunmakta söz sahibidir. İbn Kesir'e (ö. 774/1373) göre bu râvî; Tabiîn asrında veya ilk üç asırdan biri olursa rivâyeti gözönünde tutularak bazı yerlerde istifade edilebilir. İbnu'l-Mevvâk'a göre 'Kendisinden sadece bir kişinin rivâyetinde bulunduğu meçhul râvînin rivâyetinin merdud olması hususunda hadis imamları arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Fakat Hanefilerde bu konuda bir ittifak yoktur.' İbn Rüseyd şöyle demiştir: 'Sika bir râvînin rivâyetinde bulunduğu meçhul râvînin ismini ve nesebini belirttiği zaman, mezkûr râvîdeki cehalet ortadan kalkmış olur.'¹⁹⁴

İbn Hibbân'ın tesâhülü, ta'dil ve tevsikine dair tespit ettiğimiz bu örnekler göstermektedir ki onun tesâhülüne dair daha çok delil ve nakillerle ele alınması çok daha sağlıklı olacaktır. Yüksek Lisans tezi kapsamında bu çalışma ile yapılan sadece bu konuyla ilgili bilgi edinmek isteyenlere sadece bir kapı aralamaktır.

G. İbn Hibbân Ta'annüt ve İsrâf

Burada ta'annüt derken İbn Hibbân'ın katı tutumuyla davranışını, israf derken de tesâhüle dair tasarruflarını kast edilmektedir. Onun metoduyla alakalı önceki yazılanlara ilave olarak cerh'te müteşeddîd bulunduğu dair kimi görüşleri zikrederek konu tamamlanacaktır. İbn Hibbân'ın ta'dil'de mütesâhil, tecrîhte ise

¹⁹⁴ Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, II, s.47-53.

müteşeddîd olması akla teşeddüd sınırının ne olduğu sorusunu getirmektedir. Bu bakımdan onun tesâhül ve teşeddüd sınırının tespit edilmesinde fayda bulunmaktadır.

İbn Hibbân'ın bu konudaki tutum ve tespitleri “*el-Mecrûhin*” adlı kitabındaki râvîlerle alakalı örnekleri incelemek, onlarla ilgili verilen hükümleri analiz etmek ve verilen hükümleri diğer cerh ve ta'dîl imamlarının görüşleriyle mukayese edilerek aşağıda belirlenmeye çalışılmıştır.

Hiç kuşkusuz İbn Hibbân cerh ta'dîl alanında Zehebî'nin de dediği gibi “İmam, allâme ve hafız birisidir.”¹⁹⁵ İbn Hibbân hem *es-Sikât* hem de *el-Mecrûhin* adlı eserlerinin mukaddimesinde; bir râvîyi katî ve açık delillerle sika olarak verdiği kesin ise onu tevsik etmiş aksi takdirde onu zayıf (taz'îf) kabul etmiş demektir.¹⁹⁶

Mezkûr her iki eserine bakıldığında İbn Hibbân'ın râvîyi cerh ederken hem ihtiyatlı hem de son derece hassas (müdekkik) hareket edildiği görülecektir. Onun çekincesi cerh edilmeye layık olmayan birini cerh edip kıyamette o kişinin kendisine düşman (hasım) olmasıdır. Bu tutum, bize onun son derece vera ve takva sahibi olduğunu gösterir. Herhangi bir râvî hakkında inceleme yapmaksızın hüküm vermediğini ortaya koyar. Mesela Bekkâr b. Abdillâh b. Ubeyde'nin biyografisinde şöyle demektedir: “Amcası Musa b. Ubeyde'den mutabaatı bulunmayan münker haberler nakletmektedir. Nakillerindeki sıkıntının kendisinden mi yoksa amcasından mı ve yahut her ikisinden mi meydana geldiğini bilmiyorum. Zira Musa b. Ubeyd hadiste “Leyse bi şey” vasfıyla tavsif edilmiştir. Ancak Bekkâr, rivâyetlerinin çoğunu amcasından almaktadır. Bütün bunlardan dolayı biz onun rivâyetlerini almadık ki dayanağı bulunmayan bir bilgiyle herhangi bir Müslümana aleyhine dair bir şey söylenmiş olmasın; aksi hâlde Allâh muhafaza kıyamet günü hasmımız olur!”¹⁹⁷

Aynı şekilde *el-Mecrûhin* eserinde şöyle demektedir: “Yakinen tanımadığımız kişi hakkında âdil olduğunun söylenmesi caiz değildir. Umulur ki âdil olmayan kişinin rivâyetiyle haramı helal, helalı da haram kılmış oluruz veya Peygamberimizin (s.a.s)

¹⁹⁵ Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-nübelâ*, XVI, 92.

¹⁹⁶ Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, s.13.

¹⁹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, I, s.197.

söylemediği bir şeyi kendisine nisbet etmiş oluruz. Aynı şekilde cerh edilmeyi hak etmeyen birinin, mecruh kılınması caiz değildir. İlmi dayanak olmadan âdil birini cerh etmekten ve mecruh olan birini ta'dil etmekten Allah'a sığınırız.”¹⁹⁸

İbn Hibbân'ın râvî hakkındaki tasarrufuna dair şunları söylemek mümkündür: Eğer o hatası çok olan râvîden bahsediyorsa onunla ihticâc edilmesi elbette caiz değildir. Ancak sika râvînin rivâyetine muvafık olması durumunda ihticac edilebilir. Örneğin Ziyâd b. Abdillâh b. Tufeyl hakkında o şunları kaydetmektedir: “Hatası çok olduğunda (Fâhişü'l-galat/vehm) teferrüd etmesi hâlinde bu râvînin rivâyetiyle ihticac etmek caiz değildir. Fakat sika olan râvîlerin rivâyetine muvafık olması durumunda, muteber olan birinin itibar etmesiyle ihticac edilebilir.”¹⁹⁹ Bunun gibi misaller onun *el-Mecruhîn* adlı eserinde çokça bulunmaktadır. Bu misalleri incelendiğinde İbn Hibbân'ı, cerhte müteşeddîd ve müsrif olmakla vasıflandırmak hadis ilminde “İmam” kabul edilen bu büyük âlime en büyük haksızlık olacaktır.

Bu sebeple İbn Hibbân gibi bir imamın, müminde asıl olan cerhi isbat edilinceye kadar cerhten berî olup âdil bulunması görüşünü savunması gayet normal ve onun adına en tabîî durumdur. Bu, onun cerhinde veya tevsikinde hataya düştüğü anlamına gelmez. Çünkü bu durum icthadî olup, tıpkı diğer müctehid imamlarda olduğu gibi “İmam”ın bu icthadında isabet veya hata etmiş olması mümkündür. İbn Hibbân'ın cerhte müteşeddîd olduğuna dair kavilleri de doğru bulmuyoruz. Çünkü onun incelediğimiz eserlerinde cerh edilmemesi gereken kişileri cerh etmiş bulunması çok azdır. Bu türden bazı misaller ve ulemanın tenkitleri aşağıda ayrıca incelenecektir.

İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) râvîleri cerh etmekteki metodunu tenkit ederken Zehebî'nin (ö. 748/1348) aşırıya kaçtığı görülmektedir. Mesela İbn Hibbân, Buhârî'nin hocalarından Muhammed b. Fadl Ârim es-Sedûsî'yi (ö. 221/836) anlatırken mezkûr râvî ile ilgili hassasiyetini şöyle dile getirir: “Hayatının sonunda ihtilâta uğrayıp hıfzında meydana gelen değişiklik sebebiyle ne rivâyet ettiğinin farkında değildir. Bundan dolayı çokça münker rivâyetleri bulunmaktadır. Vefat tarihi

¹⁹⁸ A.g.e., II, s. 28.

¹⁹⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, s.307.

itibariyle ona en yakın râvîlerin (Kudamâ) kendisinden yapmış olduğu rivâyetler ihtilata uğramadan önce olduğu bilinirse ihticac edilir. Eğer vefat tarihi râvîye uzak olanlar (Müteahhirûn) var ise her hâlükârda onların rivayetleri terk edilmelidir. Şayet her ikisi arasında herhangi bir ayırım yapılamaz ise yine terk edilmesi icap edilir ve ihticac edilmez.”²⁰⁰

Buna mukâbil Zehebî; aynı râvîden (Muhammed b. Fadl es-Sedûsî) bahsederken kendisini tevsik eden ulemanın kavillerini nakletmekte, ardından Dârekutnî'nin (ö. 385/995) bu zat hakkında “Son zamanlarında ihtilata uğramıştır. Onun ihtilata uğramasından sonra kendisinden rivâyet edilen hadisler münker sayılsa da sıklığına zarar vermez.” ifadesini zikrettikten sonra şöyle demektedir: “Bu söz Nesâî'den (ö. 303/915) sonra bir benzeri görülmeyen ve asrın hafızı olan kişinin sözüdür. Bu râvî hakkında Dârekutnî'nin kavli nerede, dikkatsizce davranan İbn Hibbân'ın kavli nerede? Yanlış iddiasını bir kenara koyalım; İbn Hibbân onun münker olan bir rivâyetini dahi zikredebiliyor mu?”²⁰¹

Konuyla alakalı bir başka örnek râvî Eflah b. Sa'îd (ö. 156/773) ile alakalı değerlendirmelerdir. İbn Hibbân bu zatı tecrîh ederken “Sika râvîlerden mevzu rivâyetler nakleden birisidir. Ne rivayetiyle ne de kendisiyle ihticâc olunmaz.”²⁰² sözleriyle yetinirken *es-Sikât*'ında aynı râvîyi zikrettikten sonra hakkında hiçbir şey söylememektedir.²⁰³ Buna karşın Zehebî; Yahya b. Maîn'den (ö. 233/848) naklettiği haberde onun sika olduğunu ve Ebû Hâtım er-Râzî'ye (ö. 277/890) göre salihu'l-hadis kabul edildiğini nakleder. Ardından İbn Hibbân'ın mezkûr râvîyi cerh ettiğini şöyle dile getirir: “İbn Hibbân bazen sika râvîleri cerh etmektedir. Bu durumda sanki o, ne dediğini bilmemektedir!”²⁰⁴

²⁰⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, s.294-295.

²⁰¹ İbn Hacer, *Lisânu 'l-Mîzân*, IV, s.7-8.

²⁰² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, s.176.

²⁰³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, s.134.

²⁰⁴ Zehebî, *Mîzânu 'l-İ'tidâl*, I, s.274.

İbn Hacer de (ö. 852/1449) Zehebî gibi İbn Hibbân'ın bu râvîyi zayıf göstermesini eleştirmekte, Eflah b. Saîd'in muhaddisler nazarında tevsik edildiğini naklettikten sonra şöyle demektedir: “Gerek Müslim *Sahih*'inde gerekse Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) ve aynı tabaka müellifleri bu râvîden rivâyette bulunmuşlardır. Ancak bu râvî hakkında mütekaddimûn âlimlerinden nakledilen herhangi bir ifade görmedim. İbn Hibbân bundan gafil olup onu *Sikât*'ında (Tebei-Tâbiünden rivâyette bulunan) dördüncü tabaka arasında yer vermiştir. İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) bu hususta İbn Hibbân'ı taklit ederek hadise “mevzu” hükmünü vermiş ancak hata etmiştir. Netice itibarıyla İbn Hibbân, Eflah b. Saîd'i zayıf göstermekle hata etmiştir.”²⁰⁵

İbn Hibbân'ın cerh edip tenkit ettiği râvîlere bir başka örnek Osman b. Abdurrahman et-Tarâifi'dir. *el-Mecrûhîn*'de bu zat hakkında şöyle demiştir: “Sika râvîlerden tedliste bulunan zayıf râvîler aracılığıyla bir takım rivâyetlerde bulunur ki onun rivâyetine kulak veren birisi tedlis yaptığına dair hiç şüphe bile etmez! Bunu rivâyetlerinde sıklıkla yapınca cerh ve ta'dîl imamlarının hedefi haline gelmiştir. Bana göre rivâyetlerinin hiçbirisiyle herhâlukarda ihticac edilmemelidir. Çünkü o, sika râvîlerden mevzu ve münker rivâyetler nakletmektedir.”²⁰⁶

İbn Ma'in (ö. 233/848) bu râvî hakkında saduk derken, İbn Ebî 'Arûbe (ö. 156/773) ile 'Ukaylî (ö. 322/934) ve İbn Adî (ö. 365/976) bir beis olmadığını söylemektedir. Zehebî ise İbn Hibbân'ın bu râvî hakkındaki kelamını zikrettikten sonra şöyle demektedir: “İbn Hibbân her zamanki âdeti gibi sikaları cerh etme peşindedir. Onun biyografisine dair hiçbir rivâyette bulunmamıştır. Gerçekten bu râvîye ait mevzu bir rivâyet olacak olsaydı İbn Hibbân onu getirmekte hiç tereddüt etmezdi! Osman b. Abdurrahman'ın bu tür kişilerden tedlis yaptığına dair ben hiçbir şey bilmiyorum. Ancak münker rivâyetler naklettiğine dair söylentiler bulunmaktadır.

²⁰⁵ Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer, *el-Kavlü 'l-müsedded fi'z-zebbi 'ani'l- Müsnedi li'l-İmam Ahmed*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1.bs, 1041, s.31.

²⁰⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, s.97.

Eğer biri hakkında bir şeyler söylenecekse tam hakkıyla bilinmeden söylenmemelidir!”²⁰⁷

İbn Hibbân’ın taz’îf ettiği râvilerden biri de Sa’îd b. Abdurrahman el-Cumehîdir; onun hakkında şöyle demiştir: “Ubeydullah b. Amr gibi sika râvîlerden mevzu rivayetler nakletmektedir.”²⁰⁸ Zehebî; İbn Ma’in ile İbn Adî’nin bu râvîyi tevsik ettiğine dair nakilleri zikrettikten sonra İbn Hibbân’ı kasap olmakla tenkit etmektedir.”²⁰⁹

İbn Hibbân’ın *el-Mecrûhîn*’de zikretmiş olduğu bu tür misalleri çoğaltmak mümkündür. Bu örneklerde İbn Hibbân (ö. 354/965); Zehebî (ö. 748/1348), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimlerin dışında pekçok kişinin de eleştirilerine maruz kalmıştır. Ancak tespitlerimize göre İbn Hibbân’ın cerhe layık olmayan râvîleri cerh etmesi, zikrettiği sika râvîlere nisbetle çok daha azdır. Cerh ve ta’dilde bulunmak ictihadî bir durum olduğundan bir muhaddisin cerh ve ta’dilinde isabet etmesi veya hata yapması mümkündür. Tezin başında ifade ettiğimiz gibi bir râvî için her konuda müteşeddîd veya mütesâhil diyerek genellemek isabetli olmaz. Bu tür problemlerin çözümünde kanaatimiz şudur: Münekkidin cerh ve ta’dildeki görüşlerinin tamamına bakıp hadis ilminde otorite olan diğer imamların da görüşleriyle mukayese ederek sözkonusu âlimin müteşeddîd veya mütesâhil olduğuna karar verilmelidir.

²⁰⁷ Zehebî, *Mizânu’l-îtidâl*, III, s.45-46.

²⁰⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, s.323.

²⁰⁹ Zehebî, *Mizânu’l-îtidâl*, II, s.148.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂKİM NÎSÂBÛRÎ VE TESÂHÛLÜ

Hâkim Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) mütesâhil olduğunu ifade eden birçok âlim vardır. Görebildiğimiz kadarıyla iki sebepten dolayı Hâkim, mütesâhil kabul edilmektedir:

Birincisi Hâkim'in; İbn Hibbân gibi hasen hadisi sahih hadis saymasıdır ki bunu bir kısım ulemanın da yaptığını ifade etmiştik. İbnu's- Salâh'a göre "Ehli hadisin; haseni sahih hadisin kısmından saymasından maksat, onunla ihticac edilebildiğini göstermek içindir. Hâkim Nîsâbûrî'nin uygulamasından da bu anlaşılmakta ve dolayısıyla bu yaklaşım tesâhülatı gerektirmektedir."²¹⁰

İkincisi Hâkim'in; tahrir ettiği hadisleri tashih ederken mütesâhil görülmesidir. Özellikle bu hususta tenkit edilmesinin sebebi *el-Müstedrek ala's-Sahihayn* isimli kitabındaki metodudur. Hâkim bu kitabını yazdığında "Sahihayn'ın şartlarına göre veya ikisinden birinin şartına göre" hadisleri tahrir edeceğini beyan etmesine karşın bu şarta riayet etmemesidir. Bu bakımdan *el-Müstedrek* ciddi bir şekilde mütalaa edildiğinde birçok rivâyetin zayıf hatta mevzu olduğu anlaşılır. Bu durumda Hâkim'in tesâhülünün tam anlaşılabilmesi için; mezkûr eserindeki metodu, tashihatına dair değerlendirmeleri, sahihlik şartlarının kabulü ile mütesâhil oluşunun boyutunun ne olduğu iyi bilinmelidir.

Çalışmanın bu bölümünde ilgili konulara değinmeden önce Hâkim Nîsâbûrî'nin hayatından biraz bahsedilip, daha sonra mezkûr konular ele alınacak ve bazı cevaplar aranılacaktır.

²¹⁰ İbnu's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s. 40.

A. Hâkim Nisâbûrî'nin Hayatı

1. İsmi ve Nesebi

Nesebi Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdeveyh b. Nu'aym b. el-Hakem ed-Dabbî ed-Tahmânî Ebû Abdillâh İbnu'l-Beyyî' olarak bilinmektedir. Şafî mezhebine mensuptur. Nisâbûr'a nisbet edilmesinin nedeni bu beldeye dünya gelmiş olmasıdır. Babası veya atalarından biri alim satımında aracılık yaptığı yahut iyi pazarlık ettiği için İbnu'l-Beyyî' künyesiyle tanınmıştır.²¹¹

Rebî'ul-evvel ayının üçü, hicri 321 yılının bir pazartesi günü Nisâbûr'da doğmuştur. Henüz küçük yaşlarda iken babası ve dayısının yardımıyla ilim meclislerine devam etmiştir. İlk hadis semâi dokuz yaşlarındadır. İbn Hibbân'dan on üç yaşındayken hadis almıştır. Âli olan isnadlarını Horasan, Irak ve Maveraünnehir'de almış, yaklaşık iki bin kadar hocadan istifade etmiştir. Sadece Nisâbûr'da bin kişiden ders aldığı, 20 yaşlarında iken Irak'a hadis öğrenmek için (rıhle) ilmî yolculuklar yaptığı bilinmektedir.²¹²

2. Hocaları

Kaynaklara göre Müslim'i (ö. 261/875) gören babası Hâkim'in ilk hocasıdır. Ayrıca Muhammed b. Ali el-Müzekkir, Muhammed b. Yakub el-Asamm, Muhammed b. Yakub eş-Şeybânî, Muhammed b. Ahmed b. Baleveyh, el-Cellâb, Ebû Cafer Muhammed b Ahmed b. Saîd er-Râzî ve Abdullah b. Ahmed es-Saffâr'dan hadis rivayetinde bulunmuştur. İbnu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Mansûr es-Sarram, Kûfe kurrallarından Ebû Ali b. en-Nakkar ile Bağdad kurrallarından Ebû İsa el-Bekkar'dan kıraat okumuştur. Ebû Ali b. Ebî Hüreyre, Ebû'l-Velîd Hassan b. Muhammed ve Ebû Sehl es-Su'lûkî yanında fıkıh ilmi tahsil etmiştir. Ebû Ali el-Hafız, el-Ci'âbî, Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988), Dârekutnî ile birçok âlimden hadis ilimleri almıştır. Kendisinden başta meşhur hocaları Dârekutnî (ö. 385/995) ile Ebû İshak el-Müzekkî

²¹¹ Kandemir, M. Yaşar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), XV, s.190.

²¹² Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-nubelâ*, IV, 156-163; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, ys, 1.bs, 1988, XI, s.409; Sübkî, Abdulvehhâb b. Takiyyu'd-dîn, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kubrâ*, thk: Mahmud et-Tanâhî, Hacer, ys, 2.bs, 1413, IV, s.155

ve Ahmed b. Ebû Osman el-Hîrî ile pek çok râvî rivayette bulunmuşlardır. İsmail b. Nuceyd (ö. 366/976), Cafer el-Huldî (ö. 348/959) ve Ebû Osman el-Mağribî (ö. 373/983) gibi devrin önde gelen sufileriyle de irtibatı bulunmaktadır.²¹³

3. Öğrencileri

Ebû'l-Feth b. Ebû el-Fevâris, Ebû'l-Alâ el-Vâsitî, Muhammed b. Ahmed b. Yakup, Ebû Zerr el-Herevî, Ebû Ya'lâ el-Halîlî, Ebû Bekir el-Beyhakî, Ebul-Kasım el-Kuşeyrî, Ebû Salih el-Müezzîn, ez-Zeki Abdulhamid el-Bâhîrî, Müemmil b. Muhammed b. Abdilvâhid, Ebul-Fadl Muhammed b. Ubeydillah es-Sarrâm, Osman b. Muhammed el-Mahmî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Halef eş-Şîrâzî ve başkaları.²¹⁴

4. Hâkim Hakkında Âlimlerin Sözleri

Zehebî'ye göre Hâkim; Irak ve Hicaz başta olmak üzere iki defa ilim yolculuğunda (rîhle) bulunmuş; 368/979 yılındaki ikinci yolculuğunda Dârukutnî ile münazara ettikten sonra onu kendi görüşüne razı etmiş sika bir hadis âlimidir.²¹⁵ Ebû Hâzim Ömer b. Ahmed el-Abdevî'ye göre Hâkim; zemzem suyu içerken Allah Teâlâ'dan hüsnü tasnif talebinde bulunmuş, duası makbul bir zattır.²¹⁶ Darukutnî (ö. 385/995), İbn Mende (ö. 395/1005) ile Hâkim arasında hafıza yönüyle mukayese edilse daha mutkin bulunan bir hadis hafızıdır.²¹⁷

Ebû Hazim'in naklettiğine göre şeyhi Ebu Abdullah el-Usmî ile üç yıl bir arada -ilmî mesâide- bulunmuş, her ne zaman içinden çıkamadığı bir mesele olunca Hâkim'e bir mektup yazmasını emretmiş ve onun verdiği cevaba göre hükmedip bir başka arayışa girmemiştir.²¹⁸ İbnü's-Sübkî'ye (ö. 771/1370) göre “Hâkim Nisâbûrî; imam,

²¹³ Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-nubelâ*, XVII, s.163.

²¹⁴ A. g.e., XVII, s.165.

²¹⁵ A. g.e., XVII, s.166.

²¹⁶ A. g.e., XVII, s, 171.

²¹⁷ A. g.e., XVII, s, 172.

²¹⁸ İbnü's-Salâh, Ebû Amr, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Tabakâtu Fukahâi's-Şâfi'yye*, thk: Muhyid'dîn Ali Necîb, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1.bs, 1992, I, s.201-203.

hafız, saygın ve çalışkan bir kişiliğe sahip olup imameti, celaleti ve kadrinin büyüklüğü hakkında ittifak edilmiş bir âlimdir.”²¹⁹

5. Eserleri

Zehebî’ye göre Hâkim Nisâbûrî henüz on altı yaşındayken eser yazmaya başlamıştır. Yaklaşık bin cüz kadar tasnifatı bulunmaktadır.²²⁰ Bazıları şunlardır: *es-Sahîhân, İlâl, el-Emâlî, Fevâidü’l-Horâsâniyyîn, Telhîs, el-Ebvâb, Terâcimü’ş-Şuyûh, Ma’rifetü Ulumi’l-Hadis, Tarîhu Ulemai Nisâbûr, el-Medhal ila İlmi’s-Sahîh, el-İklîl, Delâilü’n-Nübüvve, el-Müstedrek ala’s-Sahîhayn* ve diğerleri...²²¹

6. Vefatı

Zehebî’nin²²² naklettiğine göre Hâkim; hamama girip yıkandıktan sonra havluya sarılı olduğu halde ruhunu teslim etmiş, Çarşamba günü ikindi namazını müteakip defnedilmiştir. Cenaze namazını Kâdî Ebû Bekir el-Hîrî kıldırmasıdır. Vefat tarihi safer ayının sekizi hicri 405/1014 yılıdır.²²³

7. Râfizî veya Şîî Olmakla İtham Edilmesi

Hâkim Nîsâbûrî, Şîî veya Râfizî olduğuna dair bazı ithamlara maruz kalmıştır. Kendisini Şîî olmakla tenkid edenlerden biri Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071), Râfizî olarak itham edenlerden biri de Ebû İsmail Ensârî Herevî’dir; şöyle demişlerdir: “Hadiste sika ama Râfizîdir.”²²⁴ Tâhir Makdisî (ö. 507/1113) Hâkim’den bahsederken “Şîîliğe karşı ziyadesiyle bağlılığı vardır”²²⁵ demiştir. Ancak İbnü’s-Sübkî (ö. 771/1370), Hâkim hakkındaki bu töhmetleri kabul etmemiş ve “Beni muvaffak kılması için Allah’a yapmış olduğum çokça istihare neticesinde kesin olarak anladım ki ithamda bulunan gerek Herevî gerekse Makdisî’nin ithamları kabul edilir bir şey

²¹⁹ İbnu’s-Salâh, *Tabakâtu’ş-Şâfi’iyyeti’l-kubrâ*, IV, s.156.

²²⁰ Zehebî, *Siyeru ‘Alâmi’n-nubelâ*, XVII, s.170.

²²¹ İbnu’s-Salâh, *Tabakâtu Fukahâi’ş-Şâfi’iyye*, I, s.199-200.

²²² Zehebî, *Siyeru ‘Alâmi’n-nubelâ*, XVII, s.173.

²²³ Safedî, *Salâhu’d-dîn*, Halil b. Âybek, *el-Vâfi bi’l-vefayât*, thk: Ahmed el-Arnaûd, Dâru İhyâi’t-turâs, Beyrut, 2000, III, s.159.

²²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd*, thk: Beşşâr ‘Avvâd Maruf, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1.bs, 2002, III, s.509.

²²⁵ İbnu’s-Salâh, *Tabakâtu’ş-Şâfi’iyyeti’l-kubrâ*, IV, s.162.

değildir. Çünkü aralarında inanç esasları yönüyle farklılıklar vardır. Zira Hâkim'in Râfizîlikle itham edilmesindense mezkûr zevatın tecsimle itham edilmeleri daha yaygın kanaattir.”²²⁶

Hâkim Nisâbûrî'nin Şîî olmakla itham edilmesi sebeplerinden biri Hz. Ali (r.a) ile husumeti olan Hz. Muaviye ve Hz. Amr b. Âs (r.a) gibi bazı sahabeleri “*Ma'rifetü Menâkıbı's-Sahâbe*” adlı kitabında zikretmemesi, kendisine Hz. Muaviye'nin faziletiyle alakalı bir şeyler yazsaydın denildiğinde “içimden gelmiyor”²²⁷ diye cevap vermesi olduğu söylenir. Bununla birlikte Ehli beytin fazileti hakkında Hadisu't-Tayr²²⁸ misali zayıf veya mevzu rivâyetleri nakletmiş olması da Şîîlikle itham edilmesine neden olmuştur. Zehebî'ye göre mezkûr rivayetin (Tayr Hadisi) pek çok tariki bulunmaktadır. Bununla alakalı bir de cüz yazmıştır. Ona göre bu rivayet mevzu değildir.²²⁹ Buna mukâbil mevzu kabul edilebilecek rivayetler şunlardır: “*Ben ilmin şehriyim Ali de onun kapısı*”²³⁰, “*Ali'ye bakmak ibadettir*”²³¹ rivâyetleri gibi. Öte yandan Hâkim'in Şîî olmakla tenkit edildiği bir başka sebep Hz. Fatıma (r.a) ile alakalı yazmış olduğu “*Fezâilü Fâtıma*” isimli bir kitap tasnif etmiş olmasıdır. Hâkim'in Şîîlikle ithâm edildiği bu misaller katî delil kabul edilmemiştir. Nitekim Hz. Fâtıma'nın fazileti ile alakalı birçok âlim kitap yazmış hatta ehlisünnet âlimlerine göre Fâtıma'nın (r.anha) faziletini ikrar etmeyen kişinin imanında zafiyet olduğu kabul edilmiştir.

²²⁶ A.g.e., IV, s.163.

²²⁷ Hatib Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, XXII, s.145.

²²⁸ Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hamdeveyh, *el-Müstedrek 'Ala's-Sahihayn*, thk: Mustafa Abdulkadir 'Ata, Dâru'l-kutubil'-ilmiyye, Beyrut, 1.bs, 1990, III, s.141. “Tayr Hadisi” olarak bilinen mezkûr rivayet şöyledir: Bir gün Hz. Peygamberin (s.a.s) sofrasında yemek için kuş bulunmaktadır ve Hz. Peygamber “*Allah'ım en sevdiğin kullarını bana gönder ki o da benimle bu kuş etinden yesin.*” Akabinde içeriye Hz. Ali girer ve birlikte kuş etini yerler. Ayrıca bkz. Tirmizi, Menâkıb, 20; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VI, 90.

²²⁹ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, s.164.

²³⁰ Hâkim Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, III, s.137. Zehebî *Telhîs*'inde rivayetin mevzu olduğunu söylemektedir.

²³¹ Hâkim Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, III, s.152. Zehebî *Telhîs*'inde rivayetin mevzu olduğunu söylemektedir.

el-Müstedrek'i yayına hazırlayan Muhakkik Abdurrezzâk el-Mehdî'ye göre “Hâkim Nîsâbü'rî'nin Şîi olduğunu iddia edenlerin kavlini; herhangi bir sahabeye kastı olmaksızın, ehli beyte daha ziyade sevgi göstermek şeklinde atfetmek en doğrusudur ki Ehlisünnetin çoğu da bu görüştedir. Her ne kadar Hâkim Nîsâbü'rî ehli beytin fazileti ile alakalı zayıf rivâyetler nakletmiş olsa da sahih olan onun i'tidâl ehli olmasıdır. Zira Hâkim, aynı şekilde ehli beyten olmayan kişilerin fazileti hakkında da zayıf rivâyetler nakletmektedir. Aslında bu, onun mu'tedil âlim olduğunu göstermektedir.”²³²

Bununla beraber Hâkim'in; Râşid halifeleri tertibe en uygun şekilde zikretmesi, Hz. Osman'ı Hz. Ali'den önce anlatması, zayıf rivâyet olsa bile Amr b. Âs ve Abdullah b. Amr gibi sahabîlerin faziletini zikretmiş bulunması, Hz. Âişe gibi Hz. Ali'ye muhalif olan veya fitne günlerinde adı geçen sahabilerin faziletlerini zikretmiş bulunması onun i'tidâl ehli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Hâkim'in “İnsanların en firasetli olanları şu üç kişidir: Birincisi Yusuf'un (s.a.s) kıymetini anlayan Azîz'in, karısına ona en güzel şekilde ikramda bulun demesi, ikincisi Musa'nın (s.a.s) değerini fark eden Hz. Şuayb'in (s.a.s) kızı ve üçüncüsü Hz. Ebû Bekr'in kendi yerine Hz. Ömer'i halife olarak seçmesi”²³³ hadisini nakletmesi de onun mu'tedil ilmî bakış açısına sahip olduğuna işaret etmektedir.

B. Tesâhülüne Dair Söylenenler

Hadis imamlarının çoğu Hâkim Nîsâbü'rî'yi mütesâhil olmakla nitelemektedirler. Bu âlimlerin bir kısmı hadisleri tashih etme hususundaki tutumunu reddederek mutlak olarak hadisi tashih etmesini kabul etmemekte, diğer bir kısmı ise bazı şartlar getirilmesi suretiyle kabul etmektedirler. Aşağıda özetle bunlardan bahsedilmiştir:

İbnu's-Salâh (ö. 643/1245) *Mukaddime* 'sinde *Sahihayn* üzerine yapılan ziyâdat başlıklı konuyu anlatırken Hâkim'in tesâhülâtını ele almış ve şunları zikretmiştir: “Hâkim Nîsâbü'rî bir kitap telif edip bu eserinde Şeyhayn'in (Buhâri ve Müslim)

²³² Hâkim Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdeveyh, *el-Müstedrek 'Ala's-Sahihayn*, thk: Abdurrezzak Mehdî, Dâru'l-kitâbî'l-arabî, Beyrut, 2008, I, s.13-14. (Muhakkikin giriş bilgileri)

²³³ Hâkim Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, III, s.96.

şartlarına veya bunlardan birinin şartına veyahut her ikisinin şartı dışında kendi içtihadına göre sıhhat derecesine ulaşan hadisleri bir araya getirdiğini beyan etmektedir. Ancak bu değerlendirmelerinde rahat davranmış ve vermiş olduğu hükümlerden dolayı mütesâhil kabul edilmiştir.”²³⁴ Nevevî’ye (ö. 676/1277) göre “Her ne kadar Hâkim Nîsâbûrî *Sahihayn* üzerine ziyâdat yapmak istese de bu hususta tesâhül göstermiştir.”²³⁵ Mezkûr konuda Zehebî (ö. 748/1348) “Mütesâhil kabul edilen muhaddislere Tirmizî (ö. 279/892) ve Hâkim (ö. 405/1014) iki önemli örnektir. Hatta Dârekutnî de (ö. 385/995) zaman zaman mütesâhil tutumlar sergilemektedir.”²³⁶ İbnü’l-Mülakkin (ö. 804/1401) Hâkim’in mütesâhil olduğuna dair İbn Salâh’ın yukarıdaki görüşünü kabul ederek teyit etmiştir.²³⁷ İbn Hacer (ö. 852/1449) Hâkim’in *el-Müstedrek*’indeki üslûbunu ve bu kitabının sadece bir bölümünde mütesâhil olduğunu özellikle beyan ederek²³⁸ şöyle demektedir: “İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Hâkim’in mütesâhil olması, kitaplarıyla daha ziyade faydalanmaktan insanları mahrum bırakmıştır. Ancak bu ilmin tekniğiyle (cerh ta’dîl) uğraşan âlimler için aynı durum söz konusu değildir. Çünkü bu durumda ele aldıkları her hadiste râvînin/imamın tesâhülü olma ihtimali bulunmaktadır.”²³⁹ Muhammed Ebû Şehbe gibi Hâkim’in tesâhülünden bahseden günümüz ilim ehli de bulunmaktadır.²⁴⁰

Mutlak olarak Hâkim Nîsâbûrî’nin tashihatını red edip ve bu hususta müteşeddid olan Endülüslü Muhaddis İbn Dihye el-Kelbî’ye göre (ö. 633/1235) “Hadis ilmi ile meşgul olan birinin Hâkim’in görüşlerinden sakınması elzemdir. Çünkü o hatası çok ve aşîkâr olan biridir. *el-Medhal* isimli kitabında Hâkim; Malik (ö. 179/795) ve Medine

²³⁴ İbnu’s-Salah, ‘*Ulûmü’l-hadîs*, s.22.

²³⁵ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, I, s.111.

²³⁶ Zehebî, *el-Mûkiza*, s.83.

²³⁷ İbnu’l-Mülakkin, *Sirâcu’d-dîn*, Ebû Hafs, Ömer b. Ali b. Ahmed, *el-Mukni’ fi ‘Ulûmi’l-hadîs*, thk: Abdullah b. Yusuf, Dâru Fevvâz, Arabistan, 1.bs, 1413, I, s.67.

²³⁸ Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer, *en-Nüket ‘Alâ İbni’s-Salâh*, thk: Rabî‘ el-Medhalî, Arabistan, y.y, 1.bs, 1984, I, s.65.

²³⁹ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, I, s.329-330.

²⁴⁰ Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-Vasîf fi ‘Ulûm ve Mutalahi’l-hadîs*, Dâru’l-Fikri’l-arabî, ys, ts, s.262.

ehli hakkında bilmediği şeyler söylemektedir.”²⁴¹ Cemmâilî’ye (ö. 600/1203) göre “*el-Müstedrek*’te sadece üç hadis *Şeyhayn*’in şartına uygundur!”²⁴² Aynı şekilde Hâkim’in *el-Müstedrek*’indeki tashihi reddedenler birinin de Ebû Sa’d el-Mâlînî (ö. 412/1022) olduğu görülmektedir. O şunları ifade etmektedir: “Kitabı baştan sona mütalaa ettim ama *Şeyhayn*’in şartına uygun bir hadis bile göremedim! Zehebî, Ebû Sa’d’ın bu kavlini reddederek şu şekilde cevap vermiştir: “Bu sözde çok abartı vardır. Zira bu kitaptaki hadislerin büyük bir kısmı *Şeyhayn*’in şartına göre, büyük bir kısmı da ikisinden birinin şartına göre nakledilmektedir. Bu da kitabın yaklaşık olarak yarısına tekâbül etmektedir. Kitabın dörtte birinin senedi sahih veya hasen rivâyetlerden oluşmaktadır. Ebû Sa’d’ın bu rivâyetler hakkında hüküm verme yetkisi yoktur.”²⁴³

Dolayısıyla Hâkim Nîsâbûrî’nin *el-Müstedrek*’inde mevzu ve zayıf rivâyetler bulunduğu ve ileri sürdüğü şartlara riayet etmediği için tashih ettiği bütün hadisleri tümüyle reddetmek doğru değildir. Bilakis her hadis, müstakil olarak ele alınıp hadis kaideleri çerçevesinde doğru olan hüküm verilmelidir. Nitekim Zehebî ve İbn Hacer gibi muhaddislerin *el-Müstedrek*’teki hadislerle muamelesi bu şekildedir.

Zehebî şöyle demiştir: “*el-Müstedrek* içinde acayip rivâyetler barındıran bir kitaptır. Hâkim; katıp karıştırdığı bu kitabında *Şeyhayn*’in veya birinin şartına göre tahric ettiği hadisler kitabın üçte birine tekabül etmektedir. Büyük bir bölümü, zahiren Buhari ve Müslim’in şartına uygun görünse bile asıl olarak sıhhatine zarar veren, kendisinde gizli kusur (illeti hafi) bulunan rivâyetlerden oluşmaktadır. Kitabın dörtte biri de isnadı hasen ve salih olan hadislerden meydana gelmektedir. Geri kalanlar ise münker ve acayip rivâyetlerdir. Bu münker rivâyetler arasında yaklaşık yüz kadarı bâtıldır. Ancak her hâlükârda istifade edilmesi gereken bir kitaptır.”²⁴⁴ İbn Hacer; Zehebî’nin sözlerini mücmel kabul etmekte ve izah edilmeye muhtaç bulunduğunu

²⁴¹ A.g.e., s. 263.

²⁴² İbn Hacer, *en-Nüket ‘Alâ İbni’s-Salâh*, I, s.64.

²⁴³ Zerkeşî, Abû Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır, *en-Nüket ‘Alâ Mukaddimeti İbni’s-Salâh*, thk: Zeynelâbidîn b. Muhammed, Edvâu’s-selef, Rıyad, 1.bs, 1998, I, s.224.

²⁴⁴ A.g.e., I, s.222.

söylemektedir. Ona göre mesele Zehebî'nin dediği gibi değildir. İbn Hacer *el-Müstedrek*'i üç kısma ayırmıştır:

“Birinci Kısım: *Sahihayn*'da veya birinde kendisiyle ihticac edilen sureti içtima üzerine olmasıdır. Burada sureti içtimadan kasıt; mesela Süfyan b. Hüseyin'in, Zührî'den olan rivâyeti gibi sureti infirattan kaçınmaktır. *Şeyhayn* her ne kadar bunlardan biriyle rîvâyette bulunmuş olsa bile Süfyân b. Hüseyin'in Zührî'den olan rivâyetiyle ihticahta bulunmamışlardır. Çünkü Süfyân'ın Zührî'den semai zayıf kabul edilmiştir. Bu yüzden Zührî'den yapılan böylesi bir rivâyet hakkında ‘Şeyhayn'ın şartına göre’ denilemez.” İbn Hacer'e göre Hâkim Nîsâbûrî'nin, *Şeyhayn*'ın şartına göre deyip *el-Müstedrek*'te bu şekilde olan rivâyetleri gerçekten azdır. “*el-Müstedrek*'te *Şeyhayn*'ın şartına göre birçok hadis olduğu halde Hâkim Nîsâbûrî, Buhari ile Müslim'in onları zikretmediğini zannederek vehme kapılmıştır.”

İkinci Kısım: Hâkim'in tahrir etmiş olduğu hadisin isnadındaki bütün râvîler, *Şeyhayn*'ın ihticac ettikleri değildir. Bilakis şevâhid, mutâbaat, muallak ve mekrûnen bigayrihi olarak zikretmiştir. *el-Müstedrek*'teki rivayetlerin çoğu bu özelliktedir.

Üçüncü Kısım: Hâkim, *Sahihayn*'de olmayan birçok kişiden rivayette bulunup hadisi tashih etmektedir. Bunu yaparken de herhangi birinin şartı üzere olduğuna dair bir iddiada bulunmamaktadır. Az da olsa iddia ettikleri şahsî yanılığısından (vehm) kaynaklanır. Ancak bu râvîlerin birçoğu kendilerine sahih hükmü verilmeye layık olan râvîlerdir. Pekçoğu da meskûnun anı olan râvîlerdir. Hâkim'e mütesahil denmesinin asıl sebebi burada yapmış olduğu tashihleridir. Bu kısımda sahih derecesine ulaşabilen çok az hadis bulunmaktadır.”²⁴⁵

C. Hâkim ve *El-Müstedrek*'teki Üslûbu

Hâkim'in *el-Müstedrek*'i yazmasının asıl sebebi -mukaddimesinde de belirttiği gibi- bir takım mübtedîlerin Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinden almış oldukları hadislerin dışında başka sahih hadis olmadığını iddia etmeleri, dinde ta'n etmek üzere bahane olarak bunları ileriye sürmeleridir. Bundan dolayı bazı âlimler, Buhari ve

²⁴⁵ İbn Hacer, *en-Nüket 'Alâ İbni's-Salâh*, II, 314-318.

Müslim'in şartlarına uygun olup da kitaplarına almadıkları hadisleri bir araya getirme gayreti içine girmişlerdir. Hâkim mezkûr eserin mukaddimesinde zikredeceği hadisleri tahrir üslûbunu şöyle açıklamıştır: “Şeyhayn'in veya onlardan birinin ihticacata bulunduğu râvîlerin benzeri sika râvîlerin hadislerini tahrir etmekte Yüce Allah'ın yardımını talep ediyorum.”²⁴⁶

1. Şeyhayn'in İhticac Ettiği Râvîler ile Hâkim'in Kastı

Âlimler Hâkim'in “Şeyhayn'in veya onlardan birinin ihticacata bulunduğu râvîlerin benzeri...” ifadesi hakkında farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bunlardan Nevevî (ö. 676/1278) “Burada Hâkim'in kast ettiği Şeyhayn'in tahric ettiği râvîlerin bizzat kendisidir. Zira *Sahihayn*'da bu râvîler tahric edilmiştir.”²⁴⁷ Bazı âlimler de bunun Şeyhayn'in ihticacata bulunmuş olduğu râvîlerin vasfı olduğu kanaatindedirler. Yani Buhari ve Müslim'in tahric etmeyip sika olmakla vassettiği *Sahihayn* râvîlerine denk râvîleri kitabına almasıdır, demişlerdir.

Örneğin Irâkî (ö. 806/1404); İbnu's-Salâh'ın (ö. 643/1245) Hâkim hakkında “Şeyhayn'in şartına uygun olup da *Sahihayn*'da olmayan hadisleri cem etmiş ve Şeyhayn'in tahric ettiği râvîlerden hadisleri almıştır”²⁴⁸ ifadesiyle ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Hâkimin kastettiği bu değildir; çünkü o *el-Müstedrek*'in mukaddimesinde “Şeyhayn'in veya onlardan birinin ihticacata bulunduğu râvîlerin misli gibi, sika râvîlerin hadislerini tahrir etmekte Yüce Allah'ın yardımını talep ediyorum” demiştir. Hâkim'in buradaki benzerlikten (misliyet) kastı o râvîlere denk olmasıdır. Yoksa bizatihi kendileri değildir. Buradaki misliyetten kasıt hadislere denk olması da ihtimal dâhilindedir; ancak bu tartışmalıdır.

İbn Salâh'ın burada zikrettikleriyle İbn Dakîku'l-îyd'in (ö. 702/1302) Hâkim'in *el-Müstedrek*'ine yaptığı muameleden anlaşılan şey hemen hemen aynıdır. Çünkü İbn

²⁴⁶ Hâkim Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, I, s.42.

²⁴⁷ Nevevî, Ebû Zekeriyâ, Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *İrşâdu Tullâbi'l-hakâik ilâ marifeti Süneni hayrî'l-halâik*, Abdubarî Fethüllah, Mektebetu'l-eymân, Medîne-i Münevvere, 1.bs, 1987, I, s.124.

²⁴⁸ İbnu's-Salah, *'Ulûmü'l-hadîs*, s.22.

Dakûku'l-îyd örneğın; Buhârî'nın şartına göre denilen bir hadiste Hâkim'in tashihini naklederken, itirazda bulunmakta ve buradaki râvîlerden birinin Buhârî'nin tahriçe bulunmadığını ve bu yüzden onun şartına göre olmadığını ileri sürmektedir. Aynı şekilde Zehebî'nin (ö. 748/1348) *el-Müstedrek*'in muhtasarında (Telhîs'te) yaptığı şey de budur. Fakat Hâkim'in kelimından anlaşılan onların anlamış olduğı şeyin aynısı değildir.”²⁴⁹

İrâkî'nin mezkûr ifadelerinden anlaşılan şudur: *el-Müstedrek* 'teki bir râvî zayıf veya hakkında ileri geri konuşulmayan (mütekellemin fîh) olmadığı sürece Hâkim birçok hadiste isabet etmiştir. Her ne kadar *Şeyhayn* bu râvîleri tahriç etmese de Buhari ve Müslim'in şartlarına göre olduğuna itibar edilir.

İbn Hacer yukarıda zikredilen İrâkî'nin görüşlerine muhalefet edip şöyle demiştir: “Hâkim Nisâbûrî'nin *el-Müstedrek* 'teki tasarrufu, Buhari ile Müslim'in tahriç ettiğı râvîlerin bizatihi aynısını kastettiğine işaret etmektedir. Çünkü Şeyhayn'in veya birinin tahriç ettiğı râvîlerle bir hadis zikrettiğinde Hâkim “Şeyhayn'in veya birinin şartına göre sahih” ancak hiçbirinin tahriç etmediğı râvîlerle hadis zikrettiğinde ise “İsnadı Sahih” (Sahihü'l-isnâd) demiştir.”²⁵⁰ Bu konuda İbn Hacer'in *el-Müstedrek* 'ten vermiş olduğu misal şudur: “Hâkim Nisâbûrî'nin tövbe babında Ebû Osman'ın Ebû Hüreyre'den merfu olarak rivayet ettiğı مَا نُرْعَتِ الرَّحْمَةُ إِلَّا مِنْ شَقِيٍّ “*Merhamet ancak şakî kimsenin kalbinden çekilip alınır*”²⁵¹ hadisinin akabinde “bu hadisin isnadı sahihtir” demiştir. Buradaki râvî Ebû Osman, en-Nehdî (ö. 100/719) nisbesiyle tanınan meşhur Ebu Osman değildir. Şayet bu zat en-Nehdî olmuş olsaydı hadisin *Şeyhayn*'in şartına göre olduğuna hüküm vermesi gerekirdi.”²⁵² “Bu da göstermektedir ki Şeyhayn'in tahriç etmediğı râvîlere, Buhari ve Müslim'in şartına göre olduğuna dair

²⁴⁹ İrâkî, Zeynüd-dîn, Abdurrahim b. el-Hüseyin, b. Abdurrahman, *et-Takyîd ve'l-İslâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk: Abdurrahman Muhammed Osman, el-Mektebetu's-selefiyye, Medînei Münevvere, 1.bs, 1969, s.30.

²⁵⁰ İbn Hacer, *en-Nüket 'Alâ İbni's-Salâh*, I, 320.

²⁵¹ Tirmizî, Birr, 16; Ebû Dâvud, Edeb, 58; Hâkim Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, IV, 277.

²⁵² Hâkim Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, IV, s.277.

hüküm vermemektedir. Buradaki mesele tamamen İbn Dakîku'l-Îyd ve onun gibi düşünen kişilerin iddia ettiği gibidir.”²⁵³

Bununla beraber İbn Hacer, Hâkim'in bazen *el-Müstedrek* 'te *Şeyhayn*'in tahric etmediği râvîleri, Buhari ile Müslim'in şartına göre olduğunu söyleyip, tashih etmesini hata ve unutkanlık olarak kabul etmekte, şunları zikretmektedir: “Hâkim bazı durumlarda gaflete düşmesi sebebiyle *Şeyhayn*'in tahric etmediği bazı râvîler hakkında onların şartına göre olduğunu söyleyerek hadisi tashih etmiştir. Bu durumun cereyan etmesi tamamen hata ve unutkanlıktan kaynaklanır. Hâkim'in itirazlara maruz kalmasının asıl sebebi de budur.”²⁵⁴

2. Hâkim Nîsâbü'rî'nin Tesâhülüne Dair Bazı Misaller

Hâkim Nîsâbü'rî *el-Müstedrek*'inde hadisleri tahric ettikten sonra rivayetin “*Şeyhayn*'in şartına” veya “*Şeyhayn*'den birinin şartına” göre sahih olduğuna hüküm vermekte kimi zaman da “İsnadı sahih” demekle yetindiği görülür. Hatta bazen hadisi zikrettikten sonra sükût edip hiçbir şey demediği de olmaktadır. Aşağıda üç bölümde onun tashih ettiği rivâyetlerden dolayı tenkit edildiği ve bu hadislerin zayıf veya mevzu olup olmadığına dair bazı örnekler zikredilecektir:

I. Hâkim'in Hadisin Sonunda *Şeyhayn*'in veya Birinin Şartına Göre Sahih Hadis Dediği veyahut Herhangi Biriyle Kayıtlamaksızın Tashih Ettiği Rivâyetlerin Mevzu Olduğunun Ortaya Çıkması

Birinci Örnek: Hâkim'in Abdullah b. Abbâs (r.a)'dan rivâyet ettiği şu rivayettir: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ثَلَاثَةٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ آوَاهُ اللَّهُ فِي كَنَفِهِ، وَسَرَّ عَلَيْهِ بِرَحْمَتِهِ، وَأَدْخَلَهُ فِي مَحَبَّتِهِ» قِيلَ: مَا هُنَّ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «مَنْ إِذَا أُعْطِيَ شُكْرًا، وَإِذَا قَدَّرَ غَفَرَ، وَإِذَا غَضِبَ فَتَرَ». «هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ

الإِسْنَادِ، فَإِنَّ عُمَرَ بْنَ رَاشِدٍ شَيْخٌ مِنْ أَهْلِ الْحِجَازِ مِنْ نَاحِيَةِ الْمَدِينَةِ، قَدْ رَوَى عَنْهُ أَكْثَرُ الْمُحَدِّثِينَ

Resûlullah ‘Şu üç şey kimde bulunursa Allah onu koruması altına almıştır’ buyurdu. Onlar kimlerdir Ey Allah’ın Resûlü? diye sorulunca da “Kendisine ikram edildiğinde şükreden, gücü kuvveti üstün geldiğinde bağışlayan, kızdığı anda ise sakinleşip yatışan kimsedir’

²⁵³ İbn Hacer, *en-Nüket ‘Alâ İbni’s-Salâh*, I, 320.

²⁵⁴ A.g.e., I, 321.

buyurdu.”²⁵⁵ Hâkim bu hadis hakkında “İsnadı sahihtir. Çünkü Ömer b. Râşid Medine tarafından Hicaz ehliindendir. Muhaddislerin büyükleri ondan rivâyette bulunmuştur” demektedir. Ancak cerh ve ta’dîl âlimleri, bu zat çok zayıf bir râvî olduğu için onun rivâyetini kabul etmemişlerdir. Bu râvînin tam ismi Ömer b. Râşid el-Cârî el-Kureşî es-Sâhilî olup Abdurrahman b. Ebân b. Osman’ın azatlısıdır. Hicri 211 ile 220 arası vefat ettiği bilinmektedir.²⁵⁶

Adı geçen râvî hakkında Ebû Hâtim Râzî (ö. 277/890) “Rivâyetlerinde yalan ve hata buldum”, ‘Ukaylî (ö. 322/934) “Münkerü’l-Hadis”, İbn Adî (ö. 365/976) “Bütün hadisleri, sika râvîlerin itibar etmediği rivâyetlerden oluşmakta”, Dârekutnî (ö. 385/995) “Zayıf olup râzı olunmayan bir râvîdir. Çünkü sika râvîlerden mevzu hadisleri rivâyet etmekle itham edilmektedir.” Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071) “Sika râvîlerden münker nakillerde bulunan zayıf râvî”, Ebû Nu‘aym (ö. 430/1038) “İmam Malik’ten mevzu hadisler rivâyet etmektedir” demişlerdir.²⁵⁷ İbn Hibbân (ö. 354/965) ise “İmam Malik (ö. 179/795) ve İbn Ebi Zî‘b (ö. 159/776) gibi sika râvîlerden mevzu hadisler rivâyet etmektedir. Bu râvîyi cerh etmenin dışında kitaplarda zikredilmesi caiz değilken kendisinden nasıl rivâyetle bulunulsun?” sözleriyle tenkid etmiştir.²⁵⁸

Hâsılı rivâyetin isnadındaki mezkûr râvî, yalanla vasıflanması sebebiyle hadisin mevzu olmasını gerektirmektedir. Çünkü bu vasıfları taşıyan bir râvînin bulunmuş olduğu rivâyet sahih olamaz; her ne kadar Hâkim Nîsâbü’rî bu rivâyetin isnadını tashih etmiş olsa bile.

İkinci Örnek: ‘Ubâde b. Sâmit’e (r.a) isnad edilen şu rivâyetdir:

هَی رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ يُفَرِّقَ بَيْنَ الْأُمِّ وَوَلَدِهَا. فَقِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِلَى مَتَى؟ قَالَ: «حَتَّى يَبْلُغَ الْغُلَامُ، وَتَحْيِضَ الْجَارِيَةُ»
هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ الْإِسْنَادِ وَلَمْ يُخَرِّجَاهُ “Resûlullah çocuk ile annesinin arasının açılmasını

²⁵⁵ Hâkim Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, I, s.214.

²⁵⁶ Zehebî, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Beşşar Avvâd, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, I-XV, Beyrut, 1. bs, 1424/2003; V, 410.

²⁵⁷ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, IV, s.303-304.

²⁵⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, s.93.

yasaklamıştır. ‘Ne zaman kadar’ diye sorulunca ‘Erkek çocuk ergen oluncaya, kız çocuk ise hayz görünceye değin’ buyurmuştur.” Hâkim Nisâbûrî bu rivâyet hakkında Şeyhayn’ın tahriç etmediğini savunarak isnadının sahih olduğunu söylemektedir.²⁵⁹

Zehebî “Telhis”inde bu rivâyetin mevzu olduğunu açıklamakta ve rivâyetin isnadında bulunan İbn Hassân’ın yalan söylemekle bilindiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Hâkim’in vermiş olduğu hüküm vakıaya muhaliftir. Bu isnad ile ihticaç edilemez. Problemlî râvînin tam adı Abdullah b. Amr b. Hassân el-Vâkî’î el-Basrî’dir. Hakkında Ali b. Medînî (ö. 234/849) “Mevzu hadis rivâyet eder”,²⁶⁰ Ebû Hâtîm (ö. 277/890) “Hadisi zayıftır, doğru konuşmaz”,²⁶¹ Zehebî (ö. 748/1348) “Yalan söylemekle meşhur”,²⁶² Sıbt İbnül-‘Acemî (ö. 841/1438) “Mevzu hadis nakleder”²⁶³ demişlerdir.

Üçüncü Örnek: Hz. Âişe’ye (r.anhâ) dayandırılan şu rivayettir:

عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تُنْزِلُوهُنَّ الْغُرَفَ وَلَا تَعْلَمُوهُنَّ الْكِتَابَةَ» يَعْنِي الْكِتَابَةَ “Kadınları evlerde boş bırakmayın, onları yazı yazmayı öğretmeyin. Onlara yün eğirmeyi ve Nûr suresini öğretin.” Bu hadisin senedinde yer alan Abdulvahhab b. ed-Dahhâk Ebu’l-Hâris es-Sülemî olduğu halde, Hâkim rivâyetin sahih olduğuna hüküm vermiştir.²⁶⁴

Dolayısıyla söz konusu rivâyet kabul edilmeyecek derecede tenkit edilmiştir. Mezkûr râvî hakkında Buhârî (ö. 256/870) “Tuhaf rivâyetleri bulunmakta”, Ebû Dâvûd (ö. 275/889) “Gördüğüm kadarıyla mevzu hadis rivâyet etmekte”, Nesâî (ö. 303/915) “Metruk râvî”, Dârekutnî (ö. 385/995), ‘Ukaylî ve Beyhakî (ö. 458/1066)

²⁵⁹ Hâkim Nisâbûrî, el-Müstedrek, II, s.64.

²⁶⁰ ‘Ukaylî, Ebû Cafer, Muhammed b. ‘Amr b. Musa, ed-Du‘afâu ‘l-kebîr, thk: Abdulmu‘tî Emîn Kal’aci, Dâru’l-mektebeti’l-ilmiyye, Beyrut, 1.bs, 1984, II, s.284.

²⁶¹ İbn Ebû Hâtîm el-Cerh ve ‘t-Ta’dîl, V, s.119.

²⁶² Zehebî, Mîzânü ‘l-îtidâl, II, s.468.

²⁶³ Sıbt İbnül-‘Acemî, Burhânud-dîn el-Halebî, İbrahim b. Muhammed b. Halil, el-Keşfü ‘l-hasîs ‘ammen rumiye bi-vaz ‘i ‘l-hadîs, thk: Subhî es-Sâmerrâî, Mektebetu’n-nahdati’l-arabiyye, Beyrut, 1.bs, 1987, s.155.

²⁶⁴ Hâkim Nisâbûrî, el-Müstedrek, II, s.430.

“Metruk”²⁶⁵ lafızlarıyla tecrih etmektedirler. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) babasından rivâyetle “rivâyetlerinin çoğu mevzu”,²⁶⁶ İbn Hibbân “Hadis hırsızı” olduğunu söylemişlerdir. Adı geçen râvî, kendisine sorulan her suale her hâlükârda cevap veren, kimden hadis aldığına bakmayan bir kimsedir. Rivayetiyle ihticâc olunması caiz değildir”²⁶⁷ demişlerdir.

Dikkat edileceği gibi Hâkim Nîsâbûrî, bu zikrettiğimiz misallerde hadislerin senesinde birçok ulemanın yalancılıkla tavsif ettiği râvîlerden rivâyette bulunmakta ve onlara aykırı bir hüküm verdiği görülmektedir. Bu sebeple “Mütesâhil” kabul edilmektedir.

II. Çok Zayıf Bazı Hadisler İçin “İsnadı Sahih” veya “Şeyhayn’ın Şartlarına Göre Sahih” Demesi

Hâkim Nîsâbûrî’ye birçok âlimin mütesâhil demesinin sebeplerinden biri de senesinde bir veya daha fazla çok zayıf râvinin bulunmuş olduğu hadis hakkında açıkça “Şeyhayn’ın şartlarına göre isnadı sahih” veya sadece “Sahihtir” hükmünü vermiş olmasıdır. Aşağıda iki misalle bu hususu açıklamak isteriz:

Birinci Örnek: Enes b. Malik’e (r.a) isnad edilen şu nakildir:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِذَا أَكَلْتُمْ فَأَخْلَعُوا نِعَالَكُمْ فَإِنَّهُ أَرْوَاحُ لِبَدَانِكُمْ»

هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ وَلَمْ يُخَرِّجَاهُ “Yemek yediğinizde nalınlarınızı (ayakkabı, takunya) çıkartın; çünkü onlar bedenlerinizin ruhlarıdır.” Hâkim rivayetin sonunda “isnadı sahih; ancak Şeyhayn tahrir etmemiştir”²⁶⁸ demektedir.

Halbûki rivayetin isnadında ulemanın cerh etmiş olduğu Musa b. Muhammed b. İbrahim et-Teymî bulunmaktadır. Bu râvî hakkında Yahya b. Ma’in bir keresinde “Bir şey değildir; hadisi yazılmaz” bir başka yerde “zayıftır”, Buhârî “Münker hadisleri

²⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, VI, s.447.

²⁶⁶ İbn Ebû Hâtim *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VI, s.74.

²⁶⁷ Hâkim Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, II, s.148.

²⁶⁸ Hâkim Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, IV, s.132.

var”, Nesâî “Münkerü’l-hadis” Dârekutnî “Metruk”²⁶⁹ demişlerdir. Zehebî de bu râvîden dolayı rivâyetin akabinde “Bu rivâyet bana mevzu gibi geliyor zira isnadı karanlık (muzlim)”²⁷⁰ diye hüküm vermiştir.

İkinci Örnek: Abdullah b. Amr’a (r.a) isnad edilen şu rivayettir:

Resûlullah ﷺ وَلَنْ يُعَذِّبَ اللَّهُ تَعَالَى أُمَّةً حَتَّى تَغْدِرَ ، قَالُوا: وَمَا عَذْرَاهَا؟ قَالَ: يَعْزِفُونَ بِالذُّنُوبِ وَلَا يَتُوبُونَ...

“Haksızlık etmedikçe hiçbir ümmete Allah azap etmeyecektir” buyurunca sahabe haksızlığın neler olduğunu sormuş ve “(O kimseler) Günahlarını itiraf ederler, tövbe ederler...” buyurmuştur.²⁷¹

Bu rivayetin isnadında Sa’îd b. Sinân Ebu’l-Mehdî bulunmaktadır. Bu râvî birçok ulema tarafından cerh edilmiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) rivâyetini zayıf bulurken, Yahya b. Ma’în (ö. 233/848) onu “sika değil”, “hiç bir şey değil”, Cûzcânî (ö. 259/873) “Rivâyetleri mevzu” Buhârî (ö. 256/870) “münkerü’l-hadis”, Nesâî (ö. 303/915) “metruk” olmakla tecrîh etmişlerdir. Zehebî’ye (ö. 748/1348) göre de râvî “Yalancıklıkla itham edilmiş olup hadisleri sâkıttır.”²⁷²

III. Tashih Etmiş Olduğu Bazı Hadislerin Senedindeki İnkıtâ veya Cehalet Sebebiyle Zayıf Olması

Hâkim’in mütesâhil olduğunu gösteren hususlardan biri de Şeyhayn’in şartına göre olduğunu düşünüp tashih etmiş bulunduğu rivâyetlerin bazısının isnadında kopukluk (inkıtâ) olması veya ismi açıkça zikredilmeyen mubhem/mechûl râvî bulunmasıdır. Böylesi bir rivayetin zayıf olduğu aşikâr iken Hâkim’in mezkûr rivayet hakkında sahih olduğunu söylemesi tesahüldür. İlgili örnekler aşağıda verilmiştir:

Birinci Örnek: İbn Abbas’a (r.a) isnad edilen şu rivayettir:

²⁶⁹ Zehebî, *Mîzânü’l-îtidâl*, IV, s.218.

²⁷⁰ Hâkim Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, IV, s.132.

²⁷¹ Hâkim Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, IV, s.553.

²⁷² Zehebî, *Mîzânü’l-îtidâl*, II, s.143.

«مَنْ أَكْثَرَ الْإِسْتِغْفَارَ جَعَلَ اللَّهُ لَهُ مِنْ كُلِّ فَرْجٍ وَمِنْ كُلِّ صَبِيٍّ مَخْرَجًا وَرَزَقَهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ» هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ

الإِسْنَادُ وَمَنْ يُخْرِجَاهُ “Kim çokça istiğfar ederse Allah onun her bir hüznüne ferahlık, her bir darlığına çıkış yolu nasip eder; kendisini ummadığı şekilde rızıklandırır.” Hâkim bu rivayetin akabinde “İsnadı sahihtir ama Şeyhayn tahrir etmemiştir” demektedir.²⁷³

Bu hadisin isnadında el-Hakem b. Mus‘ab el-Mahzûmî ed-Dimeşkî âlimlerin verdikleri bilgilere göre “meçhul” râvîdir. Onun hakkında İbn Ebû Hâtim “Bu kişiden sadece el-Velîd b. Müslim (ö. 195/810) nakilde bulunmuştur. Babama sordum; bana Velîd’in hocasıdır, kendisinden başka birinin rivâyette bulunup bulunmadığını bilmiyorum” demiştir.²⁷⁴ İbn Ebû Hâtim’in bu ifadesinden anlaşılan, bu şahsı meçhul râvî kabul etmesidir. Zehebî de aynı kanaattedir.²⁷⁵ İbn Hacer ise mezkûr râvî hakkında aynı bilgileri paylaşmakta ve onun meçhul kabul edildiğini teyit etmektedir.²⁷⁶

İkinci Örnek: el-Hakem b. el-Âs (r.a) ile ilgili aşağıdaki rivayettir.

...أَنَّ الْحَكَمَ بْنَ أَبِي الْعَاصِ اسْتَأْذَنَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَعَرَفَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَوْتَهُ وَكَلَامَهُ، فَقَالَ:

«اَنْذَنُوا لَهُ عَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ، وَعَلَى مَنْ يَخْرُجُ مِنْ صَلْبِهِ، إِلَّا الْمُؤْمِنُ مِنْهُمْ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ، يُشْرِفُونَ فِي الدُّنْيَا وَيَصْعَقُونَ فِي الْآخِرَةِ، ذُووْ مَكْرٍ

Bu rivayette Amr b. وَخَدِيعَةٍ، يُعْطَوْنَ فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ» هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ الْإِسْنَادُ، وَمَنْ يُخْرِجَاهُ

Mürre el-Cühenî’nin anlattığına göre el-Hakem b. Ebi’l-Âs²⁷⁷, Resûlullah’ın huzuruna girmek için izin istemiş, Resûlullah da onun sesini ve sözlerini fark edince şöyle buyurmuştur: “Ona izin verin; Allah’ın laneti onun ve soyundan gelenlerin üzerine olsun. Onun soyundan gelenler içinde pek azı iman edecek; dünyada makam/imkân bulacaklar, ahirette ise kaybedeceklerdir. Onun soyundan gelenler hile yapan ve

²⁷³ Hâkim Nisâbü’rî, el-Müstedrek, IV, s.291.

²⁷⁴ İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve ‘t-Ta’dîl, III, s.128.

²⁷⁵ Zehebî, Mîzânü ‘l-İtidâl, I, s.580.

²⁷⁶ İbn Hacer, Takrîbu ‘t-Tehzîb, s.176.

²⁷⁷ Hakem b. Ebu’l-Âs (ö. 31/651); Hz. Osman’ın amcası, Ebû Süfyân’ın amcasının oğludur. Emevî halifesi I. Mervân’ın da babasıdır. Mekke’nin fethi sırasında Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) hayatta iken onu üzecek bazı davranışlar içinde bulundu. Resûlullah’ın yürümesini alaya alır hatta kapısını dinlerdi. Hz. Peygamber tarafından Taif’e sürgüne gönderilmiştir. Ancak kaynaklarda sahâbi olduğu zikredilmiştir. Hakkında küfür ve lanet içeren zivayetler Zehebî’ye göre sahih değildir. Geniş bilgi için bkz. Zehebî, Siyeru A’lâmi ‘n-nübelâ, II, 107.

aldata kimselelerdir; onlara dünyada (çeşitli imkanlar) verilecek ancak ahirette hiçbir nasipleri olmayacaktır.”²⁷⁸ Hâkim bu rivayetin akabinde “İsnadı sahihtir ama Şeyhayn tahrir etmemiştir” demektedir.

Burada Hâkim’in hadis hakkında vermiş olduğu hüküm doğru değildir. Zira rivayetin isnadındaki Ebu’l-Hasen el-Cezerî (ö. 244/859); Zehebî’ye göre “Ali b. Hakem el-Bünânî’nin rivayetiyle teferrüd ettiği”²⁷⁹, Ali b. Medîni’ye göre de “Amr b. Mürre’den rivâyette bulunan meçhul râvîdir. Amr b. Mürre’den işitip veya işitmediği bilinmemektedir.”²⁸⁰ Ali b. Medîni’nin (ö. 234/849) sözlerinden Ebu’l-Hasen’in cehaletinin sabit ve inkita’ı mümkün râvî olduğu ve bu sebeple rivâyetin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü Örnek: Nu‘man b. Beşîr’e isnad edilen şu rivayettir:

«أَلَا إِنَّهُ لَمْ يَبْقَ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا مِثْلُ الدُّبَابِ تَمُورٌ فِي جَوْهَا، فَاللَّهُ اللَّهُ فِي إِخْوَانِكُمْ مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ فَإِنَّ أَعْمَالَكُمْ تُعْرَضُ عَلَيْهِمْ»

“Dikkat edin! Dünyada elde edilen, havada uçan bir sinek kadar şeydir. Kabirdeki kardeşleriniz hakkında Allah’tan sakının, Allah’tan sakının. Yaptıklarınız onlara arz olunmaktadır!”

Hâkim, aynı şekilde bu rivayetin sonunda “İsnadı sahihtir. Şeyhayn tahrir etmemiştir” demektedir.²⁸¹ Ancak bu değerlendirme kabul görmemiştir. Çünkü bu hadisin isnadında Ebû İsmâil es-Sekûnî ve Malik b. Üdey olmak üzere iki meçhul râvî bulunmaktadır. İbn Ebî Hâtim babasına bu iki râvî hakkındaki görüşünü sorunca “İkisi

²⁷⁸ Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, IV, s.528.

²⁷⁹ Zehebî, *Mizânü’l-İtidâl*, IV, s.515.

²⁸⁰ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, XII, s.73.

²⁸¹ Hâkim Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, IV, s.342.

de meçhuldür”²⁸² cevabını almıştır. İbnü’l-Cevzî²⁸³ ile İbn Hacer²⁸⁴ de Ebû İsmail es-Sekûnî’nin meçhul olduğunu söylemişlerdir.

Netice itibariyle burada zikredilen örnekler Hâkim’in sahih mertebesine ulaşmayan rivâyetleri tashih ederek “Mütesâhil” olmasını gerekli kılmaktadır. Buradaki misalleri çoğaltmak mümkün görülebilir. Ancak meseleyi daha fazla uzatmamak için verilenlerle iktifa edilmiştir. Hâkim’in *el-Müstedrek*’inde zikrettiği hadislerle istidlal etmek istendiği zaman rivâyetin iyice incelenmesi ve ona göre nakledilmesi gerekir. Ancak bu yaklaşım Hâkim’in tahrir ettiği tüm rivâyetlerin batıl olduğu veya kendisine ve tahrir etmiş olduklarına itibar edilmemesi anlamına gelmez. Unutmamak gerekir ki daha önce işaret edildiği gibi *el-Müstedrek*’teki hadislerin çoğu sahih ve hasen mertebesinde kabul edilmiştir.

D. Hâkim Nîsâbü’rî’nin Mazur Görülmesi

Hâkim’in tesâhül içinde bulunması birçok âlim tarafından kabul edilebilir niteliktedir; mazur görülmüştür. Hâkim Nîsâbü’rî’nin *el-Müstedrek*’i bizzat kendisi tarafından yazılmayıp, talebeleri tarafından imla edilmiştir. İmla üslûbu ziyadesiyle dikkatli incelemeyi gerektirir. Hâkim bu kitabı imla ettikten sonra tashih etmeye fırsat bulamadan vefat etmiştir. Esasen birçok tasnifatı bulan nice âlimin başına bu tür olaylar gelmiştir. Abdulfettah Ebû Gudde (ö. 1418/1997) “*Zaferü’l-Emânî*” adlı kitabının tahkikinde Leknevî’nin (ö. 1304/1886) yapmış olduğu hatalara işaret ettikten sonra şunları ifade etmektedir:

“Kanaatimce Leknevî bu kitabı yazdıktan sonra bir hastalığa yakalanıp takatten düştüğünden dolayı, kitabı gözden geçirmeye imkân bulamamıştır. Çünkü müellif, hafızasının sağlamlığıyla bilindiği halde bu eserinde birçok hatanın bulunması bunu göstermektedir. Hiçbir zaman ikinci defa kitabını gözden geçirmeyen muhakkik bir âlimin gerek söylediklerinden gerekse naklettiklerinden çıkan hataları garipselemek

²⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, IX, s.336.

²⁸³ İbnü’l-Cevzî, Cemâlu’d-dîn, Ebu’l-ferec, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *ed-Du’afâ ve’l-metrûkûn*, thk: Abdullah el-Kâdî, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Beyrut, 1.bs, 1406, III, s.226.

²⁸⁴ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, V, 2; VII, 10.

gerekir. Hiç şüphesiz bilmeden hataya düşmek, cahillik değildir. Birçok ulemanın büyük meselelerde benzeri hatalara düştükleri herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Araştırmacı (Müdekkik) ulemanın bu tür ibarelerinden talebelerine bile âyan olan hataları görebilmekteyiz. Ancak gerek yazma (kitabet) gerekse okuma (kıraat) esnasında bu tür hatalar âlimler tarafından mazur görülmüş, pek de üzerinde durulmamıştır.”²⁸⁵

Abdulfettah Ebu Gudde’nin bu yaklaşımı aslında Hâkim Nîsâbûrî için de kabul edilebilir özelliktedir. Zehebî’nin naklettiğine göre Hâkim, “Hadîsu’t-Tayr” ile alakalı kendisine bir soru sorulunca “Bu rivâyet sahih değildir. Şayet sahih olsaydı Resulullah’tan (s.a.v) sonra Hz. Ali’den daha faziletli hiç kimse olamazdı”²⁸⁶ diye cevap vermiştir. Ancak Hâkim, bu rivâyeti *el-Müstedrek*’inde tashih etmektedir.²⁸⁷ Burada anlaşılan o ki şayet Hâkim’in ömrü kifayet edip imla ettirdiği kitabını ikinci defa gözden geçirme imkânı bulsaydı, bu rivâyeti *el-Müstedrek*’inden çıkartması kuvvetle muhtemel olabilirdi.

İbn Hacer de *el-Müstedrek*’teki hadislerin kusurlu olmasından dolayı Hâkimi mazur görenler arasında yer alır. O şöyle demiştir: “Hâkim, zayıf râvîler içinde sayılmayacak kadar kadri büyük ve hatırı sayılı bir âlimdir. Fakat *el-Müstedrek*’ini vefatına yakın son zamanlarda tasnif etiği söylenir. Hatta bu bakımdan bazıları son zamanlarda onun başkalaştığı ve gaflete düştüğünü de söylemişlerdir. Buna delil olarak Hâkim’in; (*ed-Duafâ* adlı eserinde) zayıf râvîler arasında zikrettiği bir cemaatten hadis alınmaması ve onlardan ihticahta bulunulmasını yasakladığı ancak daha sonra *el-Müstedrek*’inde bu kişilerden hadis naklederek rivâyetleri tashih ettiğini söylemişlerdir. Örneğin Hâkim; Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’i (ö. 182/799)²⁸⁸ zayıf râvîler arasında (*ed-Duafâ* adlı eserinde) zikretmişken daha sonra ondan hadis tahric

²⁸⁵ Leknevî, Muhammed Abdulhayy, *Zaferü'l-Emânî bi şerhi muhtasarı eş-Şerîf el-Curcânî fî Mustalahü'l-hadîs*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde, el-Matbûât el-İslâmiyye, Halep, 3.bs, 1416, s.10-15 (Muhakkikin giriş bilgilerinde)

²⁸⁶ Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, s.164.

²⁸⁷ Hâkim Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, III, s.141.

²⁸⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 904.

ederek şöyle demiştir:²⁸⁹ ‘Babasından rivâyette bulunmakla beraber hadisleri mevzu hükmündedir. Buradaki sıkıntının râvîden kaynaklı olup babasıyla alakalı olmadığı için bunu anlamak zor olmasa gerektir.’ Hâkim bu kitabının (*ed-Duafâ*) sonunda şöyle demiştir: ‘Bu kitapta zikrettiğim râvîler, bana göre cerhi sabit olan kişilerdir. Çünkü ben cerhi müfesser olan kişiden rivâyeti helal görmem. Hele de ilim yolculuğunda olan birinin bunlardan hadis yazmalarını asla caiz bulmam.’²⁹⁰

Süyûtî (ö. 911/1505); İbn Hacer’i kaynak göstererek “Hâkim’in tesâhüle düşmesinin sebebi, müsvedde olarak yazdığı kitabı bir daha gözden geçirmeye vakit bulamadan vefat etmesidir. Gözden geçirdiği kısma bakıldığında diğer tarafa nispetle çok az bir tesâhül olduğu görülmektedir”²⁹¹ demiştir. İbn Hacer’in (ö. 852/1449) kanaati daha önce de anlattığımız gibi bellidir: “Zannedersem Hâkim, *el-Müstedrek*’i yazarken hıfzına güvenmekte ve bundan dolayı birçok hataya düşmekteydi.”²⁹²

Dolayısıyla Hâkim’in gözden geçirdiği rivâyetlerde kitabın dörtte birine tekabül etmekle beraber çok az bir tesâhül bulunduğunu söylemek daha isabetli olacaktır. Ancak bu oran dikkate alınarak Hâkim’e mütesâhil denilmesi kalan rivâyetlerin göz ardı edilmesi anlamına gelmemelidir. Buunun kabul edilmesi doğru olamaz.

Bu bölüm aşağıda Muallimî el-Yemânî’nin (ö. 1386/1966) “*et-Tenkîl*” adlı eserinde Hâkim’in *el-Müstedrek*’te tespit ettiği tesâhül sebeplerini tafsilatlı olarak inceledikten sonra varmış olduğu sonuçlarla bitirilecektir. Ona göre Hâkim Nisâbü’r;

1) Sahih hadislerin on binlerle sınırlı olduğunu iddia edenlere karşı sahih hadisleri çoğaltmak için çaba göstermiş bir âlimdir.

²⁸⁹ Hâkim’in; babası aracılığıyla Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’den tahrir ettiği hadisler için bkz: *el-Müstedrek*, II, 640; 672; III, 226; 374.

²⁹⁰ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, V, s.233. (İbn Hacer’in buradaki ifadelerinden Hâkim’in günümüze kadar gelmeyen *ed-Duafâ* adlı eserini gördüğü ve istifade ettiği öngörülebilir.)

²⁹¹ Süyûtî, *Tedribü’r-Râvî*, I, s.113.

²⁹² Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer, *İthâfî’l-meherre bi’l-fevâ’idi’l-mübtakire min etrâfi’l-aşere*, thk: Zuheyr Nasır, Medîne-i Münevvere, 1.bs, 1994, I, s.510.

2) Muhaddisler âli ve garib isnatları bulmak için birbirleriyle rekabet içerisinde iken garib ve isnadı âli rivâyetleri *el-Müstedrek*'inde bir araya getirmek için gayret etmiş bir ilim ehlidir.

3) Herhangi bir araştırmaya gerek duymaksızın ve hadislerde illet olup olmamasına bakmaksızın *Şeyhayn*'in ricalinden rivâyetleri almış muhaddistir. Hatta kitabın mukaddimesinde buna işaret ederek illetli olmayan bir rivâyeti tahrir edebilmenin neredeyse mümkün olmadığını ve *Şeyhayn*'in de böyle bir şeyi iddia etmediklerini öne sürmüştür. Hâlbuki *Şeyhayn*'in tatbikatından anlaşılan şudur: Her ikisi de iyi bir araştırma ve inceleme neticesinde zannı galiplerine göre hadisi tahric etmişlerdir.

4) Hâkim *el-Müstedrek*'in mukaddimesinde zikrettiği “*Şeyhayn*'in ihticahta bulunduğu râvîlerin benzeri” ifadesinde rahat davranmıştır. Çünkü *Sahihayn*'deki mutekellem fih râvîlere bakarak hakkında konuşulan ve *Sahihayn*'de yer almayan râvîlerden de rivâyette bulunmuştur.

5) Halbûki *Şeyhayn*'in mutekellem fih râvîlerden rivâyette bulunduğu yerler sınırlıdır. Örneğin; Buhari ve Müslim'in içtihatları neticesinde râvî Buhârî'nin 'İkrime'den rivâyet etmesinde görüleceği üzere ya rivâyetin değerine zarar vermemekte veya böylesi özelliğe sahip râvînin tek başına rivâyetiyle ihticac edilmemekte veyahut makrun (veya mutâbaat) olduğunda delil alınabilmektedir.

6) Aynı şekilde mutekellem fih râvîlerden rivâyette bulunduğu yerlerde *Şeyhayn* râvînin ya hocalarından birinden rivâyette bulunmakta veya başka bir râvînin ondan nakletmesini esas almakta, kitabı olmadan veya ihtilata uğradıktan sonra ondan semai mümkün görmekte edilmesini veyahut müdellis olduğu halde mu'an'an hadis rivâyet etmesini zayıf görmelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü *Şeyhayn* bu şartları taşıyan râvîlerden rivâyette bulunmuşlardır.

7) Hâkim Nîsâbûrî mutekellem fih râvîlerin rivayetlerine riayet etmekte geri kalmakla beraber *Şeyhayn*'in veya birinin tahric etmediği rivâyetleri de tahrir etmek suretiyle mezkûr râvîlere denk olduklarını iddia etmiştir. Şayet Hâkim'e bu râvî mutekellemun fih olduğu halde ondan nasıl rivâyette bulundun denilmiş olsaydı belki de 'Mezkûr râvî hakkında konuşulanlar, *Şeyhayn*'in tahric ettiği falanca râvî hakkında

konuşulana yakındır' şeklinde cevap vereceği görülmüş olabilecekti. Ancak Hâkim, bununla da kalmamış en zayıf râvîlerden bile birçok rivâyet almıştır.

8) Hâkim *el-Müstedrek*'ini yazmaya başladığında yaşı ilerlemiş ve hıfzı zayıflamış idi. Onun *el-Müstedrek*'i ile beraber birçok kitap tasnif ettiğini ve ölmeden önce bu çalışmalarını bir an önce bitirmek için çaba gösterdiği bir gerçektir.

9) Hâkim'in en bariz hatalarından biri de yanlışlığı (vehm) bir râvî hakkında *Şeyhayn*'in tahripte bulunduğunu iddia etmesidir. Hâlbuki bu râvînin başka biri olduğu sonradan ortaya çıkmış bulunmaktadır. *el-Müstedrek*'te bu tür yanlışlıklara sıkça rastlanmaktadır.

10) Tüm bunların yanı sıra Hâkim'in tesâhülü, onun hadis âlimi olarak kabul edilmesine engel değildir. Çünkü o, ulaşabildiği mevcut ve güvenilir (mazbut) asıllarından hadis nakletmiştir. Burada asıl problem, onun verdiği hükümlerdedir.

11) Hâkim; *el-Müstedrek*'teki hadislerin tümünü işittiği gibi nakletmiştir. Bu, bir hadis âliminin sika sayılması için yeterli sebeptir. Ancak Hâkim, *Şeyhayn*'in şartlarına uygun olduğu, isnadı sahih, falanca kişi sahabe, falanca filancanın oğludur gibi vermiş olduğu hükümlerin çoğunda hata etmiştir.

12) Âlimler; Hâkim'in tesâhülünü *el-Müstedrek* adlı çalışmasıyla sınırlı tutmuşlardır. Cerh ve ta'dîl kitaplarında ise bildiğim kadarıyla hiç kimse onu ta'n etmemiştir.

13) Bu sebeple; Hâkim'i tenkit eden kişinin değerlendirmeleri, onun *el-Müstedrek* adlı eserinde hatalı olarak verdiği hükümler ile alakalı ise kabul edilmelidir. Aksi hâlde onun tüm rivayetlerini ve hükümlerini genel olarak tecrîh etmek kabul edilir tutum değildir.²⁹³

Netice itibarıyla Muallimî'nin isabetle kaydetmiş olduğu mezkûr tespitler iki noktada özetlenebilir: Birincisi *Şeyhayn*'in veya birinin şartına uygun olduğunu söylediği hadisin Hâkim'in dediği gibi olmadığı diğeri de zayıf veya mevzu denecek rivâyetleri tashih etmesi hususudur. Hâkim'in mazur görülebilecek en önemli özelliği *el-Müstedrek*'ini tekrar gözden geçirmeye ömrünün kifayet etmemesidir.

²⁹³ Muallimî, *et-Tenkîl*, II, s.691-693.

E. Hâkim Nîsâbûrî'nin Hadisleri Tashih Metodu

Hâkim Nîsâbûrî hadisleri sahih veya zayıf olduğuna hükmederken yapmış olduğu değerlendirmelere dair açık bir bigli paylaşmamıştır. Bu sebeple onun tashih veya tazîfle ilgili menhecine, ancak eserleri tetkik edildiğinde bazı tespitlere ulaşmak mümkündür. Nitekim Hâkim'in *Ma'rifetü 'Ulumi'l-hadis* ve *el-Müstedrek* adlı kitabını mütalaa eden bir araştırmacı, onun rivâyetleri makbul olan râvîleri vasfederken ve hadisleri tashih ederken hadis ilminin otorite sahibi ilim ehline muhalefet etmediğini görebilir. Zira Hâkim, hadis ilminde ictihad ehli bir âlimdir. Bir hadis hakkında sahihtir veya zayıftır hükmünü verirken hata da edebilir isabetli karar da verebilir. Bu bakımdan o pekçok muhaddisle aynı özelliklere sahip hadis âlimidir. Ancak biz tezimizin bu kısmında onun tashih ve taz'îfteki bazı özelliklerine işaret edeceğiz ki tesâhül ve teşeddüd bağlamında bir fikir elde edebilelim.

Hâkim Nîsâbûrî, *Ma'rifetü 'Ulumi'l-hadis* adlı kitabında şöyle demiştir:

“Âdl sıfatı alan bir muhaddisin Müslüman olması ve bidate dair davetçi özelliği (dâî) olmaması icap eder. Çünkü âdil râvî; adaleti vasfını zedeleyecek şekilde açık bir şekilde günah işlememelidir. Bununla beraber âdil râvî rivâyetini ezberden yapıyorsa -ki bu muhaddislerin en yüksek derecesidir- veya hafız olmayıp kitaptan rivâyette bulunuyorsa o vakit, kitabı olmadan rivâyette bulunmaması gerekir. Şayet mezkûr râvî; kitabı yanında olmadığı halde rivâyette bulunuyorsa bu kişiden hadis alınmaz. Ancak aynı râvî hafızası itibariyle sika râvîlere muhalefet etmez ise rivâyet ettiği hadis yazılır. Ama mutâbaâtı olmayan münker rivâyetleri hıfzından rivâyet edecek olursa kendisinden rivâyet alınmaz.”²⁹⁴ Hâkim'in bu ifadelerinden bizim anladığımız şudur: Ona göre âdil râvî;

- 1) Mecruh olmamalı
- 2) Bidat hâli söz konusu olursa bu işinde dâî bulunmamalı; bidate çağırان kişi özelliği taşımamalı
- 3) Fıskı açıkça yapan kimse olmama

²⁹⁴ Hâkim Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdeveyh, *Ma'rifetü 'Ulumi'l-hadis*, thk: Seyyid Muzzam Hüseyin, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, 2.bs, 1977, s.53.

4) Zabtı muhakkak ezberinde olmalı veya kitapta aynısı bulunmalı

5) Münker rivâyette bulunmamalı

Mesela Hâkim bu şartlardan ilkinin yani “râvînin mecruh olmaması” özelliğini nâdiren de olsa *el-Müstedrek* adlı eserde açıkça zikretmiştir. Mesela *بُنْسُ الْعَبْدُ عَبْدٌ تَخِيلَ* “Allah’ın yüceliğini ve azamatini unutarak kibirlenen ve kibre temayül eden kul ne kötüdür...” hadisini tahrir ettikten sonra *هَذَا حَدِيثٌ لَيْسَ فِي إِسْنَادِهِ أَحَدٌ* “Bu hadisin isnadında cerhin kısımlarından birine nisbet edilecek râvî bulunmamaktadır. Eğer bu (hakikaten böyle ise) o vakit bu hadis Buhari ve Müslim’in tahrir etmediği sahih rivâyetlerdendir.”²⁹⁵

Bir başka örnek *لَا يَنْبَغِي لِمُسْلِمٍ أَنْ يَكُونَ لَعَنًا* “Müminin lanet edici olmaması gerekir” mealindeki hadistir. Hâkim bu rivayeti kitabında Ebubekir Ahmed b. Selmân el-Fakîh> el-Hasen b. Mükramin el-Bezzâre> Osman b. Ömer> Kesir b. Yezîd> İbn Ömer tarikiyle tahrir etmiş ve şöyle demiştir: “Buhari ve Müslim; Kesir b. Zeyd’den rivâyette bulunmamıştır. Bu râvî Eslem kabilesindendir. Künyesi Ebû Muhammed olan Medine ehlinden bir şeyhtir. Rivâyetlerinin cerh edildiğine dair bir şey bilmiyorum. Zannımca *Şeyhayn*’in ondan hadis tahrir etmemesinin sebebi, rivâyetinin az olmasından kaynaklanmaktadır.”²⁹⁶

Hâkim’in bu yaklaşımını babasından rivâyette bulunan İshak b. Muhammed b. İshak el-‘Ammî’den aldığı rivâyette de görmek mümkündür. Burada Hâkim, kendisinden hadis naklettikten sonra şöyle demektedir: “Bunlar Basra ehlindendir. Hakkında cerhe dahi bir şey bilmiyorum.”²⁹⁷

Daha önce İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) râvîleri tevsik ederken izlemiş olduğu metodu izah ederken onun yönteminin mütekaddimûn âlimlerinin usulüyle aynı olduğunu açıklamış; şayet râvînin mecruh olduğu bilinmiyor ise o râvînin âdil

²⁹⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, s. 351.

²⁹⁶ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, s.110.

²⁹⁷ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, s. 213.

olduğuna hükmeder kanaatine varmıştı. Hâkim'in de bu konuda aynı değerdendirme kriterine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple Hâkim'in (ö. 405/1014) gerek usulü hadis kaideleri çerçevesinde gerekse -yukarıda vermiş olduğumuz gibi bazı- tatbikatına bakarak hadislere verdiği hükümlerden dolayı ona -genelleme yaparak- mütesâhil denilmemesi daha isabetli olur. Zira daha önce de dediğimiz gibi Hâkim, tahrir etmiş olduğu hadisleri bir daha gözden geçirme fırsatı elde edememiştir.

Eğer Hâkim'in hadisleri tashih ederken bir tesâhülü bulunduğuna dair herhangi bir şey söylenecek ise *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*'te olduğu gibi hasen hadisi sahih hadisten ayırmaması sözkonusu olabilir. Ancak Süyûtî'nin de ifade ettiği gibi²⁹⁸ Hâkim Nisâbûrî'ye (ö. 405/1014) birçok yerde mütesâhil denilmesinde haksızlık edilmektedir. Zira İbn Hacer (ö. 852/1449) *en-Nüket*'inde *Sahihayn*'daki birçok hadisi incelemiş ve onlara asıl sahih hükmünün verilmesinin sebebinin kesretü't-turuk olduğunu ve bundan dolayı *el-Müstedrek*'te bu şekilde yer alan hadislere -ahkâm hadisi olmadığı sürece- *Şeyhayn*'in şartına uygundur şeklinde olduğu zikredilmiştir.²⁹⁹ Süyûtî (ö. 911/1505) konuyla alakalı İbn Hacer'in mezkur görüşlerini ifade ettikten sonra şöyle demiştir: “Hâkim'in, senesinde zayıf râvîler olduğu halde tashih ettiği hadisler incelendiğinde râvîler için mutabaat olması ve hadislerin ahkâm hadisi olmaması itibarıyla Buhârî ve Müslim'in şartına göre hadis sahih kabul edilmiştir.”³⁰⁰

Dolayısıyla Hâkim Nisâbûrî'yi “Şeyhayn'in şartına göredir” ifadesiyle yetinerek tesâhül sahibi olmakla tenkit edenlerle, vermiş olduğu sıhhat hükmünü ale'l-ıtlak kabul edip hadisin sahih lizatihi veya sahih ligayrihi veyahut hasen olabileceğini ileri süren kişilerin iddiaları Muhammed Avvâme'ye göre şu şekilde telif edilmiştir: “Eğer şartu'ş-şeyhayn kavlinden Buhari ve Müslim'in *Sahihayn*'de sırf bu râvîlerden rivâyet ettiği kastediliyorsa, bu durumda verilen hükümlerde çok az kusurlar görülebilir.

²⁹⁸ Süyûtî, Celâluddin, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *el-Bahrü'l-lezî zehar fî şerhi Elfiyyeti'l-eser*, thk: Uneys b. Ahmed el-Endenûsî, Mektebetü'l-ğurabâ el-eseriyye, Arabistan, ts, II, s.824.

²⁹⁹ İbn Hacer, *en-Nüket 'Alâ İbni's-Salâh*, s.417.

³⁰⁰ Süyûtî, *el-Bahrü'l-lezî zehar fî şerhi el-fiyyeti'l-eser*, II, s.825.

Bununla beraber Hâkim'in 'Şeyhayn falanca râvîden rivâyet etti' şeklindeki nisbetlerinde de çok az olmakla beraber hata olabilmektedir."³⁰¹

F. Hâkim Nisâbûrî'nin Hadisleri Tashih Değeri

Âlimlerin çoğu mütesâhil görülen zevatın, bir hadise sahih veya hasen hükmünü nasıl verdiklerine dair bazı tespitlerde bulunmuşlardır. Tesâhül ehli olduğu söylenen bir râvî eğer sahih hükmünü verirken münekkîd hadis imamlarına muhalefet ediyorsa veya rivâyetinde zayıflığı gerektirecek bir illet bulunmakla beraber hadisi sahih veya hasen kabul ediyorsa bu durum imamların geneline göre kabul edilmemektedir. Örneğin Nevevî'nin (ö. 676/1277), Hâkim Nisâbûrî (ö. 405/1014) hakkında "Tashih ettiği rivâyetleri itimat edilen hadis imamlarının tashih veya taz'îfine bir bilgi bulamıyorsak, o rivâyetin hasen olduğuna hükmederiz. Şayet kendisinde bir illet zahir olursa zayıf olduğunu kabul ederiz."³⁰² dediği nakledilmiştir. İbnu's-Salah da Hâkim'in vermiş olduğu sahih hükmüne dair şöyle demektedir: "Hâkim hakkında evlâ olan mu'tedil olmaktır. Sahih hükmü verdiği bir hadisle alakalı, hadis imamları tarafından bir hüküm yoksa o hadis sahih olmasa bile hasendir. Bu özellikteki hadisle ihticac edilir. Uygulamada esas alınır. Fakat herhangi bir illet zâhir olursa ilgili hadis zayıf kabul edilir."³⁰³

İbnu's-Salah'ın bu görüşüne İbn Cemaa itiraz ederek şöyle demiştir: "Doğru olan rivâyetin araştırılıp, sahih, hasen ve zayıflık itibariyle en isabetli olan hükmün verilmesidir.' Irâkî (ö. 806/1404); İbn Cemaa'ya (ö. 733/1333) muvafakat ederek şöyle demiştir: 'Hâkim'in rivâyetlerine genel olarak "hasen" hükmü vermek zorlamaktır. Ancak İbnu's-Salâh'ın (ö. 643/1245) böyle demesinin sebebi ona göre bu asırda hadisleri tashih etme hükmünün bitmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Zira onun yaşadığı dönemde artık hiç kimsenin -tek başına- bir hadise "sahihtir" hükmünü vermesi söz konusu değildir. Bu sebeple hasen hükmü verilmiştir."³⁰⁴

³⁰¹ Muhakkik Muhammed Avvâme'nin vermiş olduğu bilgiler için bkz. Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, II, s. 382.

³⁰² Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I, s.111.

³⁰³ İbnu's-Salah, *Ulûmü'l-hadîs*, s.22.

³⁰⁴ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s.30.

SONUÇ

Ravileri değerlendirmede teşeddüd ve tesâhül önemli bir yere sahiptir. Hangi râvî olursa olsun hadis tahrir yöntemi incelendiğinde rivâyetleri hakkında ancak bir sonuca varılabilir. Böylelikle ilgili râvînin genel kaidelerde mutedil bir usulü olup olmadığı ortaya koyulabilir. Eğer mütesâhil olduğu iddia edilen bir râvî, rivayetinde teferrüt etmiş bulunursa vermiş olduğu hükme itimat etmek isabetli olmaz. Müteşeddid ve mutaassıp râvînin nakilleri hususunda çok daha dikkatli olmak icap edecektir.

Bazı müteşeddid kabul edilen münekkid muhaddisler vermiş oldukları hükümde/hükümlerde aşırıya kaçmışlar ve bu suretle reddedilmeyi gerektirmemiş olsalar bile basit hatalardan veya şüpheden dolayı bazı râvîleri cerh ettikleri, rivâyetleri kabul etmedikleri görülmüştür. Buna mukabil mütesâhil muhaddisler, rivâyet şartları yerine getirilmemiş râvînin rivâyetini kabul edebilmişlerdir.

Teşeddüd ve tesâhül meselesi her zaman tenkitçi hadis âlimleri (münekkid muhaddis) tarafından ciddi şekilde incelenmiştir. Bu özellikleriyle tanınan âlimler her râvîyi tek tek inceleme zahmetine girmişlerdir. Bu durum neticesinde teşeddüd ve tesâhül arasında mu'tedil bir üslup ortaya koymuşlardır. Bu sebeple genel olarak bir râvî hakkında müteşeddid veya mütesâhil demek isabetli değildir. Zira sırf bir râvî hakkında müteşeddid veya mütesâhil deniliyorsa, böylesi bir zatın rivayetlerinin çoğu dikkate alınarak bir hükme varılmalıdır. Bu durumda da bir rivayette râvîyi müteşeddid görmemiz mümkün iken başka bir rivayetinde mütesâhil veya mutedil görmek mümkün olacaktır. Tez kapsamında bunun en güzel örneği İbn Hibbân'da görülmüştür. O, râvînin adaletine hüküm verirken (ta'dîl) mütesâhil kabul edilirken râvînin cerhedilmesinde (tecrid) müteşeddid olmakla tavsif edilmiştir.

Teşeddüd ve tesâhülün hangi alanda sözkonusu olduğunun iyice bilinmesi için her râvînin başlı başına incelenmesi gerekir. Eğer bir râvînin mütesâhil olduğuna dair kanaat oluşursa, onun teferrüd ettiği görüşlerine itimat edilmemelidir. Aksine bu özellikteki bir râvînin, münekkid muhaddislerden hangisinin kendisine muvâfık veya muhâlif olup olmadığı araştırılmalıdır. Şayet râvînin müteşeddid olduğu bilirse râvîyi sika kabul ettiği sözüne itimat edilir; ancak cerh ediyorsa cerh sebebini beyan etmedikçe râvî hakkındaki görüşü alınmaz.

Bu çalışmada mütesâhil olmakla tavsif edilen râvîler arasında İbn Hibbân ile Hâkim Nîsâbûrî'yi esas alınmıştır. İbn Hibbân hakkında varılan netice, iki şeyden dolayı mütesâhil olmakla itham edilmiş bulunmasıdır. Bunlardan birincisi hasen hadisi hüküm bakımından sahih hadisle aynı kabul etmesidir. Ancak bu tercih, hakikatte tesâhül sebebi değildir. Çünkü bu durum gerek İbn Hibbân zamanında gerekse mütekaddimûn âlimleri devrinde yaygın olan bir özelliktir. Kaldı ki mütekaddimûn dönemi hadis imamlarında hadis ilminin ıstılahları yeni yeni oluştuğu için (metodolojisi) tam olarak yerleşmemiştir. İkincisi; İbn Hibbân'ın mütesâhil olduğu iddia edilen asıl konu yani meçhul râvîyi sika kabul edip cerh edilmediği sürece onun hadisini tashih etmiş bulunmasıdır.

Bu çalışmada cerh ve ta'dîl ilminde önemli kaynak kabul edilen İbn Hibbân'ın konuyla alakalı kitaplarında görülen temel özellik şudur: (İbn Hibbân'a göre) bir râvî hakkında cerh ve ta'dîli bilinmiyor ise o kimse âdil kabul edilmektedir. Ancak burada asıl üzerinde durulması icap eden husus, İbn Hibbân'a göre meçhul anlayışının cumhurun görüşlerine muhalif olmasıdır. Bu yüzden her râvî hakkında yapılan cerh ve ta'dîl lafızlarının iyi incelenmesi gerekir ki her münekkîd muhaddisin zikretmiş olduğu lafızlardan hakikatte neyi kastettiği anlaşılmış ve medotu tam olarak ortaya çıkmış olsun.

İbn Hibbân'a göre meçhul râvî; kendisinden sadece bir veya daha fazla zayıf râvîlerin rivâyette bulunduğu kimsedir. Ancak kendisinden sika bir râvî rivayette bulunacak olursa meçhul râvî hakkında bilinmezlik (cehalet) ortadan kalkar. Mütekaddimûn dönemi âlimlerinde bunun birçok örneği görülmüştür. Bu bakımdan tezde İbn Hibbân'ın mütesâhil olmakla itham edilmesinin isabetli olmadığı vurgulanmıştır. Çünkü başkasının anlayışına göre hareket edip İbn Hibbân'ın meçhul râvîleri sika kabul ettiğine dair bir hükme varılması ilmî bir üslup değildir.

Öte yandan tecrîh veya ta'dîl özelliği tam olarak ortaya çıkmayan bir râvînin âdil râvî olarak görülmemesi de doğru değildir. Çünkü cerhi zâhir oluncaya kadar râvîde asıl olan suçsuz olduğu kanaatidir; berâet-i zimmet asıldır. Şayet bir râvî tecrîh veya ta'dîlde herhangi bir kayıt olmaksızın sarf etmiş olsaydı onun mütesâhil olduğu âşikar olurdu. Ancak -İbn Hibbân örneğinde görüldüğü üzere- râvînin vermiş olduğu

hükümler birtakım şartlarla kayıt altına alınmıştır. Örneğin bunlardan biri hadisin isnadında yer alan râvînin üstünde ve altında (hocası veya talebesinde) sika râvînin bulunması ilkesidir. Böylesi bir özellik taşıyan hadisle elbette ihticac edilebilir. Tezde İbn Hibbân'ın tesâhülüne dair tatbikatının, mütekaddimûn âlimlerine muvafakat ettiği ve onu mütesâhil olmakla tavsif etmenin bu sebeple isabetli olmadığına dikkat çekilmiştir.

Hâkim Nîsâbü'rî'ye gelince hem zayıf hadisleri hem de mevzu hadisleri tashih etmek hususunda mütesâhil olmakla itham edilmiştir. Bu bağlamda *el-Müstedrek* adlı eserinde zayıf ve mevzu hadislerin bulunduğu bir gerçektir. Ancak Hâkim'in mezkûr eseri dışında kendisinin mütesâhil olmakla vasıflandığı klasik eserlerde tespit edilmiştir. Hâkim Nîsâbü'rî cerh ve ta'dîl ilminde önemli bir hadis âlimidir. Gerek râvînin şartları ile rivâyetinin kabulü esaslarında olsun, gerekse bu ilmin diğer kaideleri hakkında bulunsun Hâkim, âlimlerin çoğuna (cumhur-u ulema) muhalefet etmemiştir. Onun mütesâhil olduğu iddiasının asıl sebebi *el-Müstedrek* adlı eserinde Buhari ve Müslim'in *Sahih*'lerindeki hadislerle eşdeğer sahih rivâyetleri tahrîç edeceğini söyleyip daha sonraki muhaddislerin araştırması sonucu bu hadislerin zayıf veya mevzu olduğunun ortaya çıkmasıdır.

Hiç şüphesiz muhtevası itibariyle *el-Müstedrek*, çok önemli hadis kaynakları arasında yer almaktadır. Hâkim, bu çalışmasında Zehebî'nin de muvafakat ettiği gibi birçok sahih hadis tahrîc etmektedir. Bu hadislerin mevcudiyeti, hadis ilmine muazzam bir zenginlik katmaktadır. Hâkim, âhir ömründe bu eserinin ilk sayfalarını gözden geçirme ve temize çekme fırsatı yakalamışken ömrü kifayet etmeyip vefat etmiştir. Dolayısıyla kitabının geri kalan kısmı bizzat kendisi tarafından tashih/düzeltilme yapılmamış şekilde rivayet edilmiştir. Bu bakımdan Hâkim'in elinde olmayan bir sebepten dolayı mütesâhil olarak nitelendirilmesi doğru değildir. *el-Müstedrek* adlı eserinde bulunan hadislerin tümünü reddetmek Hâkim Nîsâbü'rî'ye haksızlık olacaktır. Diğer yandan bu tavsif, birçok hadisin zayi olmasına sebebiyet verecek buna mukâbil mezkûr eserdeki hadislerin tümünü kabul etmek de deyim yerindeyse nevzuhur bir tesâhül olacaktır. Elbette tezde incelendiği üzere *el-Müstedrek*'te zayıf hatta mevzu hadisler bulunmaktadır.

Bu çalışmada mutedil hadis âlimlerinin Hâkim'in tahrir etmiş olduğu hadisler hakkında tespit edebildiğimiz kanaatlerinin özeti şudur: Hâkim'in sahih olduğuna hükmettiği ancak mutemet hadis imamlarının ilgili rivayet hakkında başka bir hüküm vermedikleri hadisler hasen kabul edilmiştir. Hadis ilminde kendisini zayıf kılacak herhangi bir sebep zahir olmadığı sürece, bu hadislerle ihticac olunabilir ve amel edilebilir. Bu bakımdan Hâkim'in tahrir etmiş olduğu hadislerle amel etmeden ve bir hükme varılmadan önce (bugün) *el-Müstedrek*'le birlikte basılmış olan Zehebî'nin (*Telhîsu'l-Müstedrek*) çalışması başta olmak üzere diğer âlimlerin yapmış olduğu alakalı değerlendirmelerin göz ardı edilmemesi gerekir.

Netice itibariyle İbn Hibbân ile Hâkim Nîsâbü'rî'nin tesâhülü/teşeddüdü ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Çünkü münekkid muhaddislere göre İbn Hibbân'ın mütesâhil olduğu iddiası genel olarak meçhul râvîleri tevsik etmesinden kaynaklanmış ve onun böylesi bir yol takip etmesi ictihadî kabul edilmiştir. Hâkim Nîsâbü'rî'nin mütesâhil kabul edilmesi iddiası ise tamamen *el-Müstedrek* isimli kitabındaki hadisleri tahrir meselesiyle alakalıdır. Zira Hâkim, mezkûr eserinde zayıf ve mevzu kabul edilen rivayetlere sahih hükmünü vermektedir. Buna mukâbil Hâkim'in diğer çalışmalarına bakıldığında otorite kabul edilen hadis âlimlerine muhalefet etmediği görülmektedir. Hiç kuşkusuz *el-Müstedrek*'inde vermiş olduğu hatalı hükümler her ne kadar ihmalkarlık kabul edilse de onun tesâhülü sadece mezkûr eseriyle sınırlandırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ASÎM, Abdulazîz Abdurrahman b. Muhammed, *Tahkîku'l-'amel bi'l-hadîsi'z-zaîf*, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine-i Münevvere, 1405/1985.
- ASKALÂNÎ, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer (ö.852/1448), *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevzîhi Nühbeti'il-Fiker fî Mustalahı Ehli'l-Eser*, thk: Abdullah b. Dayfüllah er-Ruhaylî, Matbaatü' Sefîr, Riyad, 1.bs, 1422/2002.
- ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer (ö.852/1448), *Fethu'l-Bârî*, thk: Muhammed Fuad Abdulbakî, Daru'l-Marife, Beyrut, 1379/1960.
- ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer (ö.852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâiretü'l-Ma'ârif en-Nizâmiyye, Hindistan, 1.bs, 1326/1908.
- ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer (ö.852/1448), *el-Kavlü'l-müsedded fî'z-zebbi 'ani'l- Müsnedi li'l-İmam Ahmed*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1.bs, 1401/1981.
- ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer (ö.852/1448), *en-Nüket 'Alâ İbni's-Salâh*, thk: Rabî' el-Medhalî, Arabistan, y.y, 1.bs, 1404/1984.
- ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer (ö.852/1448), *İthâfû'l-mehera bi'l-fevâ'idü'l-mühtekire min etrâfi'l-'aşere*, thk: Zuheyr Nasır, Medîne-i Münevvere, 1.bs, 1415/1994.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah, Muhammed b. İsmail el-Cu'fî (ö. 256/870) *Sahih-i Buharî*, thk: Muhammed Züheyr Nasır, Darü' tavku'n-Necât, 1.bs, 1422/2002.
- CEVÂBÎ, Muhammed Tâhir, *el-Cerh ve Ta'dîl beyne müteşeddîdîn ve mütesâhilîn*, Daru'l-Arabiyye li'l-kitap, y.y, 1418/1997.
- CÜRCÂNÎ, Ebû Ahmed, Abdullah b. 'Adî, b. Abdullah b. Muhammed (ö.365/976), *el-Kâmil fî Du'afâi'r-ricâl*, thk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd, el-Kutubü'l-ilmîyye, Beyrut, 1.bs, 1418/1997.
- CÜRCÂNÎ, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî ez-Zeyn (ö. 816/1413), *et-Târîfât*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Lübnan, 1.bs, 1403/1983.

- DÂRİMÎ, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869) *es-Sünen*, thk: Hüseyin Selim Esad ed-Dârânî, Daru'l-Muğnî, Arabistan, 1.bs, 1421/2000.
- DİNÇER, Ahmet Yasin, “*Hadis İlminde Teşeddüd ve Tesâhül (Cerh-Ta’dil ve Hadislerin Tahammül ile Edâsında)*”, Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mutlu Gül), Basılmamış Yüksek Lisans tezi, 132 Sayfa, 2018.
- EBÛ ŞEHBE, Muhammed b. Muhammed (ö.794/1983), *el-Vasît fî ‘ulûm ve mustalahı’l-hadîs*, Dâru’l-Fikri’l-arabî, ys, ts.
- EBÛ ZÛR‘A, Abdurrahmân b. ‘Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî (ö. 280/893) *et-Târîh*, thk: Şukrullah Kocânî, Mecma‘ul-luğatil-Arabiye, Şam, ts.
- EBU‘L-MEHÂSİN, Şemseddîn Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Hamze (ö. 765/1364), *el-İkmâl fî zikri men lehü rivâyetün fî Müsnedi’l-İmâm Ahmed mine’r-ricâl siva me zükire fî Tehzîbi’l-Kemâl*, thk: Abdu’l-Mu’tî Emîn Kal’aci, Câmi‘atu’d-dirâsâti’l-islamiyye, Pakistan, ts, s.78.
- ENSÂRÎ, Ebû Yahyâ, Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî (ö. 926/1519), *Fethu’l-Bâkî bi-şerhi Elfiyyeti’l-İrâkî*, thk: Mahir el-Fahıl, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1.bs, 1423/2002.
- HÂCÎ HALİFE, Mustafa b. Abdillâh Kâtip Çelebî (ö. 1067/1656), *Keşfü’z-Zunûn ‘an esami’l-kutub ve’l-fünûn*, Mektebetü’l-müsennâ, Bağdâd, 1360/1941.
- HÂKİM NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdeveyh (ö. 405/1015), *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*, thk: Mustafa Abdulkadir ‘Ata, Dâru’l-kutubil’-ilmiyye, Beyrut, 1.bs, 1410/1990.
- HÂKİM NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdeveyh (ö. 405/1015), *Ma’rifetü ‘Ulumi’l-hadis*, thk: Seyyid Muzzam Hüseyin, Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, Beyrut, 2.bs, 1397/1977.
- HAMEVÎ, Şihâbüddîn, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî (ö. 626/1229), *M‘ucemü’l-Büldân*, Daru Sâdır, Beyrut, 2.bs, 1416/1995.

- HATÎB BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1072), *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye* (ö. 463/1072), thk: İbrahim Hamdî el-Medenî, el-Mektebetü'l-İlmiye, Medine-i-Münevvere, ts.
- HATÎB BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Sâbit, (ö. 463/1072), *Târîhu Bağdâd*, thk: Beşşâr 'Avvâd Maruf, Dâru'l-ğarb el-İslâmî, Beyrut, 1.bs, 1423/2002.
- HATÎB BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir, Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1072) *el-Câmi ' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk: Mahmud Tahhan, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyâd, ts.
- HATÎB BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir, Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1072), *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, thk: Muhammed Sa'id Hattî oğlu, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviye, Ankara, ts.
- HATÎB BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir, Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1072), *Takyîdü'l-'ilm*, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviye, Beyrut, ts.
- HUMEYSÎ, Abdurrahman b. İbrahim, *Mu'cem-u 'ulûmi'l-hadîsi'n-Nebevî*, Dâru İbn Hazm, ts,yy, ys.
- İRÂKÎ, Zeynüd-dîn, Abdurrahim b. el-Hüseyn, b. Abdurrahman (ö. 806/1404), *et-Takyîd ve'l-Islâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk: Abdurrahman Muhammed Osman, el-Mektebetü's-selefiyye, Medînei Münevvere, 1.bs, 1389/1969.
- İBN ABDÜLBER, Ebû Ömer, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî (ö. 463/1071) *Câmi'u beyânî'l-'ilm ve fadlihi*, thk: Ebu'l-Eşbâl Züheyrî, Dâru İbnil-Cevzî, Arabistan, 1.bs. , 1415/1994.
- İBN ABDÜLBER, Ebû Ömer, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî (ö. 463/1071), *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, Vezâretü'l-evkâfi'l-İslâmiye, Fâs, 1387/1968.
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekir, Abdullah bi Muhammed b. İbrahim (ö.235/850), *el-Musannef*, thk: Muhammed Avvame, Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'an, 1.bs, 1427/2006.
- İBN FÂRÎS, Ahmed b. Zekerîyye el-Kazvînî er-Râzî (ö. 395/1004), *Mu'cemü Mekâyîsü'l-Luğa*, thk: Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Fikir, 1399/1979.
- İBN HANBEL, Ebû Abdillâh, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855) *el-Müsned*, thk: Şu'ayb Arnaûd, Müessesetü'r-Risale, 1.bs, 1422/2001, ys.

- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *el-İhsân fî takrîb-i Sahih-i İbn Hibbân*, tertip: Ali b. Balabân, thk: Şu'yb el-Arnaûd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1.bs, 1408/1988.
- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *el-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, thk: Mahmud İbrahim Zâyid, Dâru'l-Va'y, Halep, 1.bs, 1396/1976.
- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *es-Sikât*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Usmâniyye, Haydarâbâd, Hindistan, 1.bs, 1393/1973.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ömer (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, ys, 1.bs, 1408/1988.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889) *Te'vîlû muhtelifi'l-hadîs*, el-Mektebü'l-İslâmî, 2.bs, 1420/1999, ys.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887) *es-Sünen*, thk: Muhammed Fuâd Abdulbakî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, ys.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 3.bs, 1414/1994.
- İBN RECEB, Ebü'l-Ferec, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (ö. 795/1393), *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, 1.bs, 1407/1987.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübra*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır I-VIII, Beyrut, 1. bs., 1388/1968
- İBNU'L-CEVZÎ, Cemâlu'd-dîn, Ebu'l-ferec, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö.597/1201), *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, thk: Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 1.bs, 1406/1986.
- İBNU'L-MÜLAKKIN, Sirâcu'd-dîn, Ebû Hafs, Ömer b. Ali b. Ahmed (ö. 804/1401), *el-Mukni' fî 'Ulûmi'l-hadîs*, thk: Abdullah b. Yusuf, Dâru Fevvâz, Arabistan, 1.bs, 1413/1993.

- İBNU'L-MÜLAKKIN, Sirâcuddîn, Ebû Hafs, Ömer b. Ali b. Ahmed (ö. 804/4101) *el-Bedru'l-munîr fî Tahrîci'l-Ahâdis ve'l-Âsâr el-Vaki'ati ti's-Şerhi'l-Kebîr*, thk: Yasir b. Kemâl, Dâru'l-Hicre, Riyad, 1.bs, 1425/2004.
- İBNU'S-SALÂH, Ebû Amr, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) *'Ulûmü'l-hadîs*, thk: Nurettin İtır, Dâru'l-Fikir, Suriye, 1406/1986.
- İBNU'S-SALÂH, Ebû Amr, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Tabakâtu Fukahâi's-Şâfi'iyye*, thk: Muhyid'dîn Ali Necîb, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1.bs, 1412/1992.
- KÂDÎ İYÂZ, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149) *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti'lâmi mezhebi Mâlik*, thk: Abdulkâdir el-Sahrâvî, Matbaatü' Fudâle, Fas, ts.
- KANDEMİR, M. Yaşar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000).
- KÂRÎ, Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî (ö.1014/1606), *Şerhu Nuhbetu'l-fiker fî mustalahatı ehli'l-eser*, thk: Muhammed Nizâr Temîm, Dâru'l-Erkam, Beyrut, ts.
- KAŞKARÎ, Abdurrahim b. Muhammed Ahmed, *Ecvibetu'l-İrâkî 'ala tilmîzihi İbn Hacer el-Askalânî*, Mektebetü' Advâi's-Sünnet, Riyad, 1.bs, 1424/2003.
- LEKNEVÎ, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî (ö. 1304/1887), *el-Âsârü'l-merfû'a fî'l-ahbâri'l-mevzû'a*, thk: Besyûnî Zağlul, Mektebetü's-Şarki'l-Cedîd, Bağdad, ts.
- LEKNEVÎ, Ebu'l-Hasenât, Muhammed Abdulhayy el-Hindî (ö.1304/1887), *er-Ref'u ve't-Tekmîl fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde, el-Matbû'ât el-İslâmiyye, Beyrut, 1421/2000.
- LEKNEVÎ, Muhammed Abdulhayy (ö.1304/1887), *Zaferü'l-Emânî bi şerhi muhtasrı eş-Şerîf el-Curcânî fî Mustalahü'l-hadîs*, thk: Abdulfettah Ebû Gudde, el-Matbû'ât el-İslâmiyye, Haleb, 3.bs, 1416/1996.

- MÂLİK b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), *el- Muvatta'*, thk: Muhammed el-Âzamî, Müessesetü Zâyed b. Sultan, Ebûzabî [Abudabi], 1.bs, 1425/2004.
- MEHDÎ, Eymen Mahmud, *el-Cerh ve't-ta'dîl beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk*, 1. bs. yy, ys, 1425/2004.
- MÎZZÎ, Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Kelbî (ö.742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1400/1980.
- MU'ALLÎMÎ, Abdurrahman b. Yahya b. Ali el-Yemânî (ö. 1386/1966) *et-Tenkîl bimâ fî'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, thk: Muhammed Nasır el-Elbânî, el-Mektebu'l-İslâmî, 2.bs, 1406/1986.
- MUKADDEMÎ, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 301/419), *Kitâbu't-Târîh ve Esmâi'l-Muhaddisîn ve Künâhüm*, thk: Muhammed İbrahim el-Lehîdân, Dâru'l-Kitâb ve's-Sünne, 1415/1994, yy.
- MUSTAFA, İbrâhim, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Dâru'd-D'avet, ts, yy, ys.
- MÜSLÎM, Ebu'l-Hüseyn, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*, thk: Muhammed Fuâd Abdülbakî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ, Yahyâ b. Şeref b. Mürî (ö. 676/1278), *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk: Muhammed Osman el-Hîşt, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1.bs, 1405/1985.
- NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ, Yahyâ b. Şeref b. Mürî (ö. 676/1278), *İrşâdu Tullâbi'l-hakâik ilâ Marifeti Süneni Hayrî'l-halâik*, Abdulbarî Fethüllah, Mektebetu'l-Eymân, Medîne-i Münevvere, 1.bs, 1407/1987.
- ÖZDEMİR, Veysel, “*Cerh-Ta'dîl İlminde Müteşeddît ve Mütessâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar*”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, cilt: XII, sayı: 24, s. 129-175.

- RÂMHÜRMÜZÎ, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd (ö. 360/971), *el-Muhaddissü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk: Muhammed 'Accâc el-Hatîb, Daru'l-Fikr, Beyrut, 3. bs. 1404/1984.
- RÂZÎ, İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö. 327/938), *el-Cerh ve't- Ta'dîl*, Dâiretü'l-Ma'ârif el-Osmaniye, Hindistan, Darü' İhyait-Türasil-Arabî, Beyrut, 1.bs. 1371/1952.
- RÂZÎ, İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö.327/938), *el- İlâel*, thk: sa'd b. Abdullah el-Humeyd, Matba'atu'l-Humeydî, 1.bs, 1427/2006.
- SAFEDÎ, Salâhu'd-dîn, Halil b. Âybek (ö. 764/1363), *el-Vâfî bi'l-vafeyet*, thk: Ahmed el-Arnaût, Dâru İhyâi't-turâs, Beyrut, 1421/2000.
- SAN'ÂNÎ, Ebû Bekir, Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' (ö. 211/827), *el-Musannef*, thk: Habibur-Rahman Âzamî, el-Meclisi'l-İlmi, Hindistan, ts.
- SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmail b. Salâh b. Muhammed el-Hasenî (ö. 1182/1768), *Tevzîhü'l-Efkâr li Me'ânî Tenkîhü'l-Enzâr*, Salâh b. Muhammed b. 'Uveyza, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1.bs, 1418/1997.
- SEHÂVÎ, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 643/1245), *el-Kavlü'l-bedî' fi's-salâti 'ale'l-Habîbi's-şefî'*, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, yy, ts.
- SEHÂVÎ, Ebû'l-Hayr, Şemsüddîn, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 643/1245), *Fethu'l-Muğîs bi-şerhi Elfîyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, thk: Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Mısır, 1.bs, 1424/2003.
- SEM'ÂNÎ, Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1167) *el-Ensâb*, thk: Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî el-Yemânî, Meclisü' Dâiretü'l-ma'ârif el-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1.bs, 1382/1962.
- SIBT İBNU'L-'ACEMÎ, Burhânud-dîn el-Halebî, İbrahim b. Muhammed b. Halil (ö.841/1438), *el-Keşfü'l-hasîs 'ammen rumiye bi-vaz'i'l-hadîs*, thk: Subhî es-Sâmürrâî, Mektebetu'n-nahdatı'l-arabiyye, Beyrut, 1.bs, 1407/1987.
- SİCİSTÂNÎ, Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşa's b. İshak b. Beşîr (ö. 275/889), *es-Sünen*, thk: Muhammed Muhyid-dîn Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts.

- SÖNMEZ, Mehmet Ali, *İbnu Hibbân Cerh ve Ta'dîl Metodu*, Bayrak Matbaası, İstanbul, ts.
- SÜBKÎ, Tâcu'd-dîn, Abdulvehhâb b. Tekiyyu'd-dîn (ö.771/1370), *Tabakâtu's-şâfi'iyeti'l-kubrâ*, thk: Mahmud et-Tanâhî, Hacer, ys, 2.bs, 1413/1993.
- SÜBKÎ, Tekiyyu'ddîn, Muhammed b. Abdulkâfi (ö.756/1355), *Şifâu'l-eskâm fî ziyâreti hayrî'l-enâm*, Lecnetü't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- SÜYÛTÎ, Celâluddin, Abdurrahman b. Ebî Bekir (ö. 911/1505), *el-Bahrü'l-lezî zehar fî Şerhi elfiyyeti'l-eser*, thk: Uneys b. Ahmed el-Endenûsî, Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, Arabistan, ts.
- SÜYÛTÎ, Celâluddin, Abdurrahman b. Ebî Bekir (ö. 911/1505), *Tuhfetü'l-Ebrâr bi'nüketi'l-Ezkâr li'n-Nevevî*, thk: Muhyiddin Müstü, Mektebetü Dar'it-Türâs, Medineyi münevvere, 1.bs, 1407/1987.
- SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir (ö. 911/1505), *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk: Ebû Kuteybe Nazar b. Muhammed el-Faryâbî, Daru Taybe, ys, ts.
- UKAYLÎ, Ebû Cafer, Muhammed b. 'Amr b. Musa (ö. 322/934), *ed-Du'afâu'l-kebîr*, thk: Abdulmu'tî Emîn Kaleci, Dâru'l-mektebeti'l-ilmiyye, Beyrut, 1.bs, 1404/1984.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî (ö. 748/1347) *Tezkiretü'l-huffâz*, Daru'l-Kütübil-İlmiye, Beyrut, 1.bs, 1419/1998.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî (ö. 748/1347), *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1.bs, 1383/1963.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî (ö. 748/1347), *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşar Avvâd, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, I-XV, Beyrut, 1. bs, 1424/2003.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî (ö. 748/1347), *Zikru men yu'temedü kavluhû fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk: Abdulfettah Ebu Gudde, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1410/1990.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh, Şemsüddîn, Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (ö. 748/1347), *Siyeru A 'lâmi 'n-Nübelâ*, thk: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 3.bs, yy, 1405/1985.

ZEHEBÎ, Şemsüddîn, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (ö. 748/1347), *el-Mûkiza fî İlmi Mustalahı'l-hadis*, thk: Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-islâmiyye, Halep, 2.bs, 1412/1992.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır (ö.852/1392), *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk: Zeynelâbidîn b. Muhammed, Edvâu's-selef, Riyad, 1.bs, 1419/1998.

ZEYLÂ'Î, Cemâluddîn, Ebû Muhammed, Abdullâh b. Yusuf b. Muhammed (ö.762/1360), *Nasbu'r-râye li Ehâdîsi'l-Hidâye*, thk: Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-reyyân, Beyrut, 1.bs, 1418/1997.